

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ПАМЯТНИКИ
АРМЕНИИ

6

НАСКАЛЬНЫЕ
ИЗОБРАЖЕНИЯ

ВЫПУСК
II

А.А.МАРТИРОСЯН
А.Р.ИСРАЕЛЯН

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ
ГЕГАМСКИХ ГОР

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

ՀԱՅԿԱՅԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉՈՒՆԵՐԸ

6

ՊԵՆՏԱԿՐԱԿՆԵՐԸ

Դ Ր Ա Կ
II

Հ.Ա.ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Հ.Ռ.ԻՍՐԱԵԼՅԱՆ

ԳԵԼԱՄԸ ԼԵՌՆԵՐԻ
ՊԵՆՏԱԿՐԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1971

Երբագրակն կոլեկտ

Բ. Կ. ԵՐԵՎԱՆԻ, Ա. Գ. ՐԱԲՈՒՄՅԱՆ,
Ս. Տ. ՉԵՆՈՒՄՅԱՆ, Հ. Բ. ՄԻՍՅԱՅԻՆՅԱՆ,
Գ. Բ. ՏՄԻՐՅԱՆ

Պոստի խմբագր
Բ. Կ. ԵՐԵՎԱՆԻ

Ճայտագրական ընդդիմադր
Ո. Բ. ԳՈՐԻՍՅԱՆ

42

THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
AND SPECIMENS OF ARMENIA

6

H. A. MARTIROSIAN, H. R. ISRAELIAN

THE ROCK-CARVED PICTURES
OF THE GUEGHAMIAN MOUNTAINS

YEREVAN 1971

ԳԵՂԱՐԱՆ ԼԵՌՆԵՐԻ ԺԱՅՈՒՂԱՏԻՎՆԵՐԷՐ

Վերին Տարբոր արձան ընթացքում Արա-
գայնի Աֆրիկայի ու Ասիայի սարերի երկրե-
րում, հայտնի ժամանակակից անկենդան արձա-
նաներում Նախաարքիկ և ուսումնասիրվել են
տասնյակ Նազարավոր ժայռագրանկերներ ու
Շնագույն արվեստի այլ Նուշարաններ, որոնք
տասնորոշ մեջ են համարվում մարզկային հաս-
տիցության հայտնագրական պատմության գրե-
թե թուր արև զգիներին, որ սուր են զրկ հայ-
նագրային որոշող, ստանապահն ու երկու-
սորին Քարայրներում, անձամներում, ժայռերի
լեզի մակերևույթներին, մեզույթյան Նուշարաննե-
րի ժայռերից պատերի վրա կերպում, փոր-
ագրում, կերպագրում այդ պատերների մի զգա-
լի մասը վերաբերում է վերին պալեոլիթի օրե-
ին-պալեոլիթյան փուլերին և մյուս բարե զա-
րին, իսկ ընթացող մեծամասնությամբ՝ ժամա-
նակակից Նուշարանյան քարայրային, հաստա-
յին զարգացման կենթ-բրերնեկարային մշա-
կույթներին:

Քիչ աշխարհի սարերի մասերում Նախա-
արքիկ ժայռագրանկերն են համարվում զրեղում
են ժամանակին, զարգացման ընդհանուր մա-
կարգին, հետազոտություններից թեպե սնա-
կան, կենդանի, կերպի պատմության, ինտու-
ստական կենսաբանության և ընդհանուրայիններ,
տակյի յարաբերություններում, պատմա-ա-
խարհագրական ու էթնո-աստվածական տեսանկյան
արձաններում ժայռագրանկերի տեսանկյան կոմ-
բինի մեջ, ի հայտ են գալիս կերպի զարգացման
կենսաբան պրոպագանդայիններ, ժամանակա-
դրական, սնունդական թուղթային կրակներ ու
տասնմասնագրություններ, որոնք զրա սեղանային
միջավայրի կենդանի պատմական ու բնա-կազ-

գրական հանգամանքների արդյունք լինելով, կեր-
պույցներում են որոշակի հասարակական-էթնո-
կան միավորի կամ երանց խմբերի կույրական և
Շոգոր կյանքի ամենատարիկ կրույթների ամ-
բողջական կոմպլեքսներ, շատ որոշակի կրապու-
թյունների մեջ Անա, սրանով է պայմանագր-
վում ժայռագրանկերների տեսանկյան մեծ խմբերի
կույրանք և երանց գիտական ուսումնասիրման
անհրաժեշտությունը:

Նախնադարի երկար ու միջ ընթացքում,
տասնյակ Նազարավոր սարերի անբնորոշ մաշ-
աարական, ժայռանկար պատկերները, կշաններն
ու սիմվոլները փոխարինել են զրեկ, գրականու-
թյանը և ծառայել մարզկային Նուշարան ու զգա-
յուններից, կրակն ու պատարանը, կրակական ու
զարգացման պատկերազանություններ, հնայական
քմերուններն ու գրեթե-գրությունները, վերջապես,
սառնի տասնյակներն ու միավորական արարողու-
թյուններն արտահայտելու միջոցներ:

Կերպում, Շնագույն արվեստի այլ Նուշար-
անները սեղանի ժամանակաշրջանի հիերոգլի-
ֆներն ու ռեկազոգրերն են, որոնց կերպումն են
ու շեղվածքն են Նազարավորները և կայանակ
հայտնագրային հասարակության բովանդակ
կյանքի այնպիսի բնագավառների ուսումնասիրու-
թյան բախտը:

Հայկական լեռնաշխարհն էլ, իրեն ինն աշ-
խարհի մի անբանտիկ մաս, իրեն մարզկային
ժայռային հայտնագրական թեքություններից մե-
կը, շարժական Նաբուս և հայտնագրային ար-
վեստի հրաշալիքներով իրենտարի ու բովան-
դական ժայռագրանկերներով, որոնք Նախա-
արքիկան վերաբերող Նախաուս պարերանկերնե-
րում և գիտական աշխատություններում, ժամա-

բերական պաշտամունքներին, որն և ասորքերի սամովանություններին, նորաստեղծական աստուծոյններին և Տոբար կյանքի շատ և շատ այլ կենսական վերաբերող նշաններ, որոնք մի զգայի մասը, գիտության զարգացման կերպ պայմաններում, մնում է մտք և անսակաւախ:

Պնզում լեռների բոլոր դասակներին մէջ աչքի են գտնուում վայրի կենդանիների ամենա-ասորքեր անասններ, որոնք մեծ և փոքր խմբերի տակնի զանգեւ և թաղանթանոցներ, որոնք մեծ Տաւաղաթն նշարվում են ինչպէս յոր- յորզանգի ժամանակներից պահպանված, այժմ Նայաստանում զարգեցնել յունեցող այնպէս էլ մեր արեւին ընտրել կենդանիների փորձարարական պատկերները ընտրել են՝ զարք, վայրի ցուլ (կամ կովը), կովկասյան ազնիվ եզրերի տարա- տեսակներ, առյուծ, Նպարտ, իշախմար, կիւս- տառներ, ընկաւցման և վայրի միբր (շատ ուշ), ազնին և գայլը, լեռնի շատ տարատեսակ- ներ, վարաջ, լուսան, ընկաւցումը, կուպասու- կը և մանր կենդանիներ քիւս արջուկ մի քա- կի տեսակներ, սպունգների գանգալ տիպեր, վերջապէ՛ ըստը, սաթը, արջապիւր, կորաթը, կա- ճաթը: Այս կենդանիներից շատերը այժմ էլ ար- ջաւտ արարում են Պնզում լեռներում, մշտնադուր Նայանի են միայն պեղանների թիւում՝ Սեանի ափին բացված Նիւա գեղանցմանցում, որն ա- տաշարն է մի քանի ասանայակ Նպարամակ ա- տաք, կենդանիների ազնաւոր սնկման նմանա- թով: Պնզումս ասորքի և Նայաստանի լեռնային և ոչ շրջանների ժայռապատկերներից պատմա- նական վաղ շրջարդական կենդանապատկերնե- րի և նույնպայ կենդանիների պեղման մնա- յուցորների Նամապատմաբանության փաստը, ինչ- պէս նա կերտարտական-Նեպարանական տաւա- նաբարդություններ անկախորեն ճոյց են տա- լին, որ ուշ ստացային շրջանի Նայաստանում կեն- ժայտական խելան մեծ փոփոխություններ ակն- յունեցան և խոտուկեր խոշոր կենդանիների Նա- պանի խոպուտ շահնաւացան, ինչպէս այդ դիւմում է ներառվալում:

1) Գորգորական փռանակն վերաբերող անկախույն- ները ակ' Երան Շրտարտական պատմական երկրորդ Շա- րարի Նամակում՝ Ս. Կ. Մեծնայանի Նեպարանաբա- նական աղբյուրում:

Ընտանի կենդանիների վայրի նախնիներն ու վայրի Նպարտականի աստուծոյնը Նապար- արական ազնի Նամաբարդանց և որտեղը- րեանցի կերտարտական և անասնապատ- րանն անցնել պատմական զարգացման շատ վաղ ասանանում, ինչպէս այդ դիւմում է աֆ- րասիական մեծ, աչքի մըշտ, աստուծոյնապե- ական սաք գտում մի քանի կերտարտական:

Միջնական արտազարգային Նարտա թաղա- անկանով, Նարտական լեռնայնարք, Փոքր Ա- սորքի և Անգիլիականի, Հարաբարքի Միջնադու- րին, Արեւմտյան Իրանի և Յուրքանասանի, կր- ակներին, Ասորքի և Յուրքանային Նա միջնակ, գործով մեկտեսի պատմական արեւելի ձեւա- գործման կորտարտային Նամաբարդներից մեկը, արտադրող անասնապայն աստացան խոշորա- ցան Նեպարտական արջերին օտարներից մե- կը, որն ընտրելով է լեռնայնարքի թեւական աս- անաների ամբողջութամբ՝ Տիբրի և Եփրատի սփռեանքներից միեւն Միջնադուր, Արաւս և Բաւ գետերի նոխարներ, Վերասոյնց և Փոքր Կովկա- սի լեռներից միեւն Նարտական Տաղման և Արեւ- ամբարտա Միջնարտական այս թեղորտակ շր- շանակներում, մ. թ. ա. VII—V Նապարտայակե- րի նույնիք-Նեպարտական արտադրող անասնապայն ձեւապատմական նմանները գտնում էր զարգացած Նամաբարդական և որտեղորտակ Նա- բարձր վաղ թաղանայնարքում պատմական Նապար- արույտի և վայրի կենդանիների Նապարտական և ժայռապատմական փորձարկում որոշ տե- ասարակների մեծ, որոնք Նանգեւ են գայթի վերջ թիւղանց գրեթէ բոլոր կերտարտական:

Միայն անասնապային կերտարտական տեղ են գտնում նաև Պնզում լեռների ժայռապատկեր- ների մէջ և զգայի Նապարտարքային են կերտար- յանում ու միայն թեւական թաղանայնարքում, պատկերարքային, գիծանկիւնի և մարտա- մասերի տեսակներ, այլ Նանգեւ թաղ կոմ- պոզիցիան կառուցվածով: Որտեղորտակ կերպու- րներ կենսապատմական են ինչպէս նմանապատմ, շարժման և ընտրել մեկտեղ, այնպէս էլ զգեստա- րգրված, ասորքի տիպի գիծանկիւնով, Նամաբար- ղիկ նույնիքի քարտարայթ կոշիկներով, կերտար- անական և թիւղանցի գիծանկիւնով և այլ մարտա- մասերով, որոնք գիծանկաւորական ասարակների են կարգում մեծ, գիծան կամ ձեւարք (Նամաբար- ղիկ) ազնիկներ, մասնակ, կիւսեր, և փուլի Ու- շար պատկերներում ճոյց են արված ասորքը:

աչքի ցանցեր և փուտի մէջ արված զարգու- անկ թաղարքերը Աստուծոյնական մեծ թիւ են կարգում սակ պատկերները, որպէս Նանգեւ են գայթա զարքերին, վայրի ցուլերին, կերտարտե- րի կամ կրտայ ազնի և ուրիշներ, կերտարտե- րից Նամաբարդ գեղանային կամ զարք արտադ- րանք լեռնի ուղեկցութայնով կամ տառայ արտադ- րանով: Միջնակ արտադրանքի Նանգեւ գայթ ինչպէս նաև էր նաև և ազնիք շատ աստուծոյն, կրտայ Նեպարտական, արտադրանք արեւելու Շարտարմաներ և կրտայնական անկարգիցող զարգու- անակ: Միջնակ արտադրանքը կրտայ Նանգեւ էր գայթ վայրի ցուլի մեծ միայն պատմական գիծան, կամ կենդանիներ մեծ Նոր կենտարտական Նեպար- արական պատարան գիծան: Սակայն Նանգեւ- աներին և ան՝ անկարտարական թեւական և ասանակապե տարրեր կամ նույնտիպ կենդանի- ների խոշոր Նանգերի վրա Նարտական, Պնզում լեռների Նարտական արտադրանքի Նանգեւ են գայթա նաև էր մեծ խմբերով, մի քանի թեւեր ուղեկցութայնով: Այս տիպի պատկերները Նանգեւ վրա են ամբողջ թաղ կոմպոզիցիաների, ընտրել- անք 20—30 մարդկային և կենդանական Ֆի- րուրների և շատ մարտարաններում նեպարտեղի վայր, կերք են կրելովում: Սրէ մի քանի պար- ղուական տեսարաններ պատկերում են կենդանի- ներին Նեպարտայից զարք և յորիկ ուղեկցութային և խոտուկական Նարտակող արական լեռնի խմբերի (Նկ. 167, 169, 171, 173, 177, 178, 180, 182—184), այսպէս թաղանային ուղեկ ժայռա- պատկերներում Նանգեւ են գայթա կենդանի- ների Շարտարման շրջանական կամ արտադրա- կան կարտարտական այլ շրջանային կենդանի- ների կառուցված անասնապային՝ խոտուկական, զգես- արական տեսակներ, զարքի շարժումով, վերա- փոխ և պատկերում, կառուցվող Նարտական պատ- արան կենդանիների թաղանկիւնով պատկերներով միայն մէջ մեծ Նեպարտարքային են կերտարտե- րում ժայռային կամ շրջանային մէջ ընկած կենդանի- ների փորքի մեծ Նանգեր նաև կոմպոզիցիաներից մեկը պատկերում է կերտարտեւ և արեւելի աչքիցի մի կամ շարժանակ Նեպարտայից արտադրանքի և գիծանցի Նարտակող լեռնի ցուլի մեջ: Բոլոր կենդանի արտադրանքի աչակն կերտարտական են արտադրվող գիծանկիւնի, թեւեր արտադրական, ընտրել շարժանակների մէջ (Նկ. 178): Անկարտարներից մեկն իր շատ աստուծոյն ինքրով, կրտայ և մեծ մասերի խոտուկային,

ամբի շատ որսի ուղի է կամ որսի մարդակերպ աստուծո, որ իրեն է նմանապատկերում նույնի արտադրանքին:

(Մեծ որչի կոմպոզիցիայում (Նկ. 182) արտադրող գտնում է մարդիկ ու ընկալող թաղար- անքի, ցուլերի և կերտարտեւ թաղանկիւնային մէջ և իր պիկն ձեւում ազնիք և նեպարտեւ և արտի և ձեւեր Նեպարտայից մայր այլի վրայ:)

Պնզում լեռների ժայռապատկերներից շատերը կարող են զգեստարական Նամաբարդ պատմական կերտարտեւ և արեւելի ԱՄՆ-ի ասան կերտարտական փոտարտակ կոմպոզիցիան, որն մէջ սեփական, փարքում և խոտուկային կերտարտեւի սակ ընկալող կերտարտեւ Նոր, թով անտարտ աստարտարական են թաղանկ, իսկ կենտարտական կոմպոնեն ազնիքանորս և շուրջ Նայթի են կրտարտակ նրոյանամակ Նարտական կոմպոնեն: Այս և շատ ուշ շրջանի պատկերներ (N 185), որոնք կերտարտական են նեպարտեւ վրա կարող են աչքիցիպատմ պատմագրական՝ կրտարտական կամ կենդանական նեպարտարեւ պատմական: Բոլոր այս պատկերներն արեւան ափական, ընտրել և կոտերկան են արտադրանականապատմական կերտար- ար Նամար, որ կարող են ստացի իրոյանները վերաբարապող արեւել թեւայ ասանց Նայտային: Սակայն կրտայնում անկարտեւ Նամաբարդ արեւել, լուսին, կրտայնում այլ մարդկների կերտարտական սեփականներ, Ֆուտարտային կենդանիներ, նշանապատմ ուղեկցող մարդկային և կոտերկայ Ֆիլոսոփերի վերջնականապէս թաղանայնում են արտադրական անասնապային անկարական, կրտար- անական թեւային նեպարտական Նամաբարդ միջնակ կենդանիներն արտադրող գիծանկ և Նանգեւ կրտայնակ, պիկնային եր կոտուկ մարտուր և Նեպարտ կարտարներ, որոնք, ըստ կրտայն, արարում կեն կրտարտական և ինչպէս աստուծոյնների մէջ, իրեն թաղ արտուկներ և նման անասնապատմական նա գիծան եր, կրտայն կան Նամաբարդ ուղեկեր, սամովանիքի թեւա- կան արտարտար ուղեկ արտուկներ: Այդ պատկերներում Նեա են կարգում արտադրական արտադրականներ և միայնակ արտարք, որոնք մեծ աստու, թաղա թաղանկի ուղի են կերտարտական Պնզում Նամաբարդ ժայռապատկերներում (Նկ. N 273, 276) և իրենք արտուկի զարգուկներն ունեն Ասորքի, Աֆրիկայի, Սիբիրի Նանգարտար- կան կոմպոնե արտադրող արտադրական զեւերի աչքարտարական մէջ: Լանկերի արտադրող զեւերն այսպէս

է շարունակում են փորցրել նման պատկերներ որտեղ փայտը առաջ Պատում էն, որ քրտով զրոգով են միայն կոտորել-հրաշագործները և գաղտնի ընկերակցությունները ընտրել անդամներէրջ ունան: Բայց պատկերներն պատգործում են որպազման գաղտնի մեներ մասնակի: Պահանջն Կոչա Պերսիզգո այդ նույն յաններ կերներ և դ՛հեր են մասնացում նուրիակ նախապատմական մայրապատկերներին: Արտ հաղորդակն Նամոք Եւսեր իրենք սրտազոտակ սակերին զիս փորագրում են այն կենդանիներն պատկերները, որոնք ուզում են սպանել՝ միջա պահանջ, ինչպես զայս արվում էր քրտեղներուն կորսուկն հոգեկների զիս կոպիտում:

Հնուդանի թե սեպ, Խրտանի թե սերիական, այդպես թե այնպես վերը բերած թաղմանակ անտարրաններն սակ՛հաշարեն ջույց են ապաի որտորոջման զգուի վերը նախնազարյան անտառային զարգացման կերպ և միջ գարեին ընթացում, որ Նառատում է նաև Ալաբաթայան գաղտնի մ. թ. ա. Վ—I հաղորդակների թնակավայրերն զիզումներով ի Նայո թնակած վայրէ կենդանիներն ուրիւրներն ափայտաթյամաք Մրանց մէջ են աքիճի կոչերուն (Cervus elaphus), վայրէ սոյր (Capra agagrus), կրկնատար (Capreolus capreolus), շէյտար (Gazella subgutturosa), կոպորն (martes foina), թնակապոր (Felis pardus), վարաղ (Sus scrofa), սպիւր (Vulpes vulpes), կարպուսները, սպիւրք, բարեղը, լեռնայն կապուկները՝ որտեղ միջնադարն Նամայապատկերում են Գեղզում մայրապատկերում ափայ կենդանիներն և թռչուններն կազմին: Նամոքոր է, որ Արաբաթայան գաղտնի նախնազարյան թրիկներն հաղորդակների ընթացում, գարնան Նա միայն, ընչէ են իրեն Նամոք գեղէ Գեղզում լեռնայններն և գաղտնիները, Նանուկով նյան սակեղ զորս պըրծող թումը թուական կերին և գարնան գարնիւր սարց վայրէ կենդանիներն որտեղ Միսափակն որ Արաբաթայան կոպորն որտորները, վայր անտառայականն և իրազարդները գեղատուներն, վտակներն, լեռներն, առուներն և առվակներն սակերին մեկմա կամպիկոր իրենք թն-

կամպիկոր և ցանքապատմութուններն սակեղ պատարհներով մեկերկրով, սերնդն-սերնդն կպէ կէ բարեից Նոյնը, թնակավայրերն մասերին տեղափոխումներ հաաարտով միայն Արաթսի Նամոք աս՛հաններն մեք՝ գեա և գեափակերն Նամայաթայան սակեղները, որ սովորական կրելուի էր այդ շրջանի ջրային ուղիներն Նամոք (Ալաբաթով): Նամայաթայակիրն ընթացում ինտակումում չէին փոխում և Արաբաթայան թնակավայրերն և ցանքապատմութուններն, ոչ էլ Գեղզում այդպան արտավայրերն սակերը, նախնազարյան թրիկներն թնակելով Նառատ սակեղներին պո՛ւլպանուն և սակեղնորով գարգացման նարպարտայակները:

(Իրենա այս է պատմաք, որ Գեղզում լեռներն վայրէջական սրբավայրերն մայրաքաղաքի պատկերներն որտորոջման անտարաններն, սակեղնառ ակունքներով թուակապեն, ի Նայո են թնակում շատ սարերն կոպիւր և առանձնառարկութուններ: Դրանցից անձնակներն սյւն է, որ նախնազարյան որտորը Նամոքն կարում է լրացանկի գո՛հին, առանձնացնել, ինչպէս կապուկներն Նամոքովում է կենդանիներն զիս մու՛հակով, Նաման սակն, պատգործում է գաղտնի սպիւր թնակացնել, փոքր է կէ 107, 135, 175, 181, 196, 200, 201, 206, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 235, 240—242, 244, 251, 321, 322, 333): զիզում Նառուրի սփռմայնը՝ նայիկին կառույցն Նամ գաղտնիքն և ցուլերին ստանալուրէն վտակայնը պարզեղ մէջ: Այս պատկերներն, որտեղ, որտեղում են որտորոջման և վայր անտառայականն անտառայական զարգացման կերպ կարեն սակեղներն՝ պո՛ւլպանել որտեղ կենդանիներն Նամոքն սակեն ոչնչացումը, պո՛ւլպանել կրպիական արտազոյլման թաղան և դրա ի՛նքան զիս թնակացնել և թուէն կազուկներին, սակեղն սեղիք մշտական և Նամոքի սարցը:

• • •

Գեղզում նախնազարյան սրբավայրերում որտորոջման պատկերներն Շարանայանքում անձնաբեկ Նամոքովում են թնարը կամպոզիցաները, որտեղ մէջ կենդանիներն ապու իսկերը Նամոք գրգում են նրանք կրկնային մայրաք Նամայաթայան սակեղներն սիճիկներն Նա (կէ. 64, 152, 203, 216, 239, 300, 301): Այն իսկերն մէջ սովորաբար ներկայացում են սրտաներ, կերեր, ձա-

գուկներն Նամայաթայան թակակի կազմում կենդանական թնակներն (կէ. 153), որտեղ, կարեն, մեք զիզում են գեղի կոպոր (կէ. 35, 60, 159, 213, 239) այդպիսի միջար ցատուփայրում, մեք ստանալու տրամուն իտուկիտան, ապու և ցրվան, մեք կոպոր, ցուլեր, սոյրեր, շնկեր և թնակին այլ կենդանիներն խառը իսկեր կազմում, որտեղ թնակայնում անտառների Նամայաթայան սիճիկայնային կարպ կէ գաղտնի:

Նարպարտ է Նոյոք այրով սակեղ ըստը այս նկարները, պատկերացումն Նամոք մայրաք վտակայրը և սիճիկին պարաք կենդանիներն ստանալուման, թնակայնման, թուական, անտառայալուման սակեղնային կրպարտայա սպիւրնում, կըր Նա Շապակերցում է կառույց ցուլերին յառանկերն, մու՛հակներն, ցուլեկեր, փոկեր, շնկեր սպիւրները, կըր Նա ստամոկներն ապուլ ջրայնոր նրանց զգում է շարգիկը մէջ, որտեղ մեղերն, Շապակերցում կրպարտներն որտորապէս կըրպում:

Որոշ մայրապատկերներում Նաներն և ն գուլի փոկակայր զիս պո՛ւլպում (կէ. 166, 176), առաջին ջույց կամ ուղեին և նաև սարերն իրար կապում կենդանիներ (կէ. 207, 208) և նայիկին կարպ փարցին Նամոք, առիկը ընթացիկ կապեղովում ներկրով (կէ. 54, 253): Արաթսի պատկերները շարգակայն թնարը են Նարապատին և Արեղիկային, մերկայում և Արեղիկ վայր անտառայալ-կրպարտը գեղերն սակեղնում սպիւրնային Նայոքաններն Նամոք, որտեղ ջույց և նայիկ զարգացման կուլանուն փոխեր նախնազարյան սարերը գեղերն էր:

(Սյուլիկների մերկայութիւյամբ, մնական և սեղանի նմանութուններով զարմանք և դառնաում մեքնախորհակն Կարպու լեռները՝ Չագակալի՝ և Ար-Գարախի՝ պատկերները)

Գեղզում մի շարք այլ պատկերներում Նաներն են գալիս կամպոզման կենդանիներն Նոյրը կրկնային և շնկեր (կէ. 205, 209): Նամոք կամ սառնարողում կամ Նանում են գաղտնի:

¹ "Знамя—села", 1958, № 1, էջ 22—23.

² Г. В. Шанин, Олота и доисторическая по наскальным изображениям "Чаданскыя" «История материальной культуры Узбекистана», II, 1961, թիւղիս նա՛հ. H. Field, Russian translation of the peabody museum of archaeology and Ethnology, Harvard university, vol. III, № 1.

³ Նայի սեպում, էջ 149—154, կէ. 24—25:

Բարեկարգյան սրտերկերն Նամոք մանք թն գարնան կրկնային այժմ անտառայականիցան մայր ման և զարգացման կապուկայնամբ պիտակած մեղերն են գաղտնի, սիճիկում է մակնային աշխատանքի պատգործները: կրկնային և մեկեր Նամոք շարք են գալիս վայրէ, թե թնակին կենդանիներն փոխելով կամ ուղեկին ընկել մայրաքից, պիսից թնար (կէ. 166, 176, 179, 225 է այլի): Այս ըստը ստորյա գարկերում նախնազարյանքն սիճիկում են կրկնային ուղեկը, նախնիկներն սպիւրն և սառմավայրը, որտեղ նայր և նայրից ներկայանում են կրպարտական մարկիկները, նայիկները, մայրաքիկը և Պահապատիկ Ֆիգուրները մեք: Գեղզում սարերն մեծ մայրաքերներէրց մեկի մակերկրն զիս (կէ. 234) պո՛ւլպովում վերին առանձնին զիզումին, գուլիկայնային սակերիկայով կառույցում խոչըր կամ պոլիցիպում մակեր զո շարժող սակերը պատկերվում են շնկեր, սառույցներ սիճիկները, Նամայաթայայում սիճիկայնային կուլանելով միջուկայնում: Պատկերն թան կենտրանում սակազարվում է կրպարտական կենցաղը թնարում մարգակեղով կամ կայ, որի մաք կուլում որին նանն է: Երկն այս պատկերը ներկայացում է կրկնային Նոյիկ, անտառայական սրել սառմավայրան կամ պարզական խաչաքանակ նախնային պոլպովում կրպարտը: Որ նման պատկերները միայն և միայն Նմայաթայան կրպակին թնարը ունեն, պարզ կրպակ է Նայոք (կէ. 235) կամ պոլիցիպում, որտեղ կառույցով մարչ, ստանգային պատկերազարկան նայիկներն և սարերը կենդանիներն միջուկայնում պատկերվում է մի՛ չոր կրկնային ջուլ՝ թնարին մայրաք շրի չիթերով նման զարապարտակներն կոպ Նայոպատին նայիկում պիշապ-շարժարտակներն զիս, որտեղ մեքնախորհակն են կրկն սարերն և պարաքերովան զարմարներն մարմնազող Նայոքաններն և կազմում ժողովրդական թանկառասկան իրապ Նամայաթայան Նամ: Կրպակ կազման է կենդանիներն մասնազոյլման մէջ Նաներն և կէլ կէլ մեքի փոխերից, որտեղ և կայմակ, մեքի ցուլի, սարտի, կէլան և ցրտակ կրպարտանախորհակներով ըստը սպիւրները մարմնազորով սիճիկները իսկ սակերը և նրանց Նամ կամպոզման պարաքերովան պարագալար:

Գեղզում լեռներն մայրապատկերներն մի զգուի խոսք սակերն ուղեկին մեքով է կազմում պարաքերովան զարգալար և պարագալարները

¹ J. Maringer, The Gods of Prehistoric man, London, 1950, էջ 137—138.

² С. К. Мезенкина, Мезолитические жилища человека на территории Армении (археологический отчёт), Ереван, 1963.

Հայկական միջավայրում, որ V դարի մեծ մասում զգալի Կողորացի ստեղծված էր կասողի պայթյուք մեղու, բառ ձևի՝ ասոր, բառ էտիմոլոգիայաբանական նախնադասից կեղծ աղանդների ու աղանդների հիմն դեմ, որտեղ պատշաճ էին արևն իբրև աստվածամբան, պատկերացնելով արևն ճառագայթավոր անվիզի նման՝ և երա զտրվելու արևի քաղցրացումը արևի կենդանի արտաքինների գրչառանման փառությ, քանի որ բույր ետաք գեղեցիկ էն երա բնութանից, ինչպես ճառագայթների՝ անվիզի, քանի որ բերն մի է և բազում, և բազում է և մի. որպես արեգակն մի է և բազում, զի մի անվի է և բազում ճառագայթներ:

Արև-անիկի նկարագրի նախնադասյան ու վաղ շրջանի գրված բույր զգեցրի ու ժողովուրդներին մոտ Շեռուրցյան կապակցում է սայլի, կասող, մարտակառնի, ցուլի և միու պատկերան նեա: Մրան բոլորն էլ իմաստարանների ճամբասարկությ և համարե՛ն են և, արամարաններն լրացնելով միմյանց, կասարում են նույն Ֆունիցիան: Ծուլերով թված բառանիվ մի՛ ճաշալի սայլ էլ պատկերվում է Գեղամա մայրերից մեկի վրա (նկ. 159), այժերն Շեռ մասին, որտեղ տվյալ զեզրում փոխարինում են երկնային լուսատուներին՝ նման սայլեր կրկնվում են մեծ քանակությամբ Մյուսույց ժայռագավառներում՝ արևվելքի ու արևմուտքի բազմաթիվ ժայռակառնների, խեցեղենի, կրեանական արվեստի Նուշարձանների վրա և արձանագործության մեջ: Հայաստանի և Անդրդիկասի մ. թ. ա. III հազարամյակի արվեստում մեծ թիվ են կազմում սայլերի և սայլուկների կամից պատրաստած մոդելները, որտեղ լվված կենդանի կամ ցուլերի ճակատներին սատարելու նշաններ կան: Այս հանգամանքը, ինչպես և ուշ բրոնզեդարյան դարերի՝ ցուլերով կամ միջով լվված սայլերի ու կառքերի, զրանց հետևող արտանի մարդկերպ արձանների ու ճամպասարանի սեմվոլների կոմպոզիցիոն մեծաբանի փորձարկումները կասկած չեն թողնում, որ դարեր բոլորն էլ կապված են արևի պաշտամունքի հետ կամ ուղղակի ներկայացնում

են արև աստվածի՝ Սյուրսուրական կերպարչունքից մեկի վրա էլ պահպանվել է անզոր ու լուսարարով մի՛ ճաշալի բառանիվ սայլ, որի վերնում շարժում է պայծառ արևը, որին հետևում են թաղ-կասողած քուլեր (կամ ինքը սատվածը) և արևվելքի նվիրված Ֆանտաստիկ թևավոր անզայլձի՛ կոմքի մոտ գոյանած արևի նշանով: Մեկ այլ ուրբարանական կերպարչունքի վրա սայլի փոխարեն ներկայացված է նավթը, նուրից մարդկերպ, կենդանական Ֆիգուրներն ու սառույցին սեմվոլների միջավայրում: Նավաների գունապատկերայ պատկերներով իր են Միջագետքի ու Եգիպտոսում, ՍՈՄ-ի և Եվրոպայի հնագրավոր ժայռագրությունները, Արբրեանական Քարտանի ճաշակապ Նուշարանները՝ և վերջույն Արագածի մայրերի պատկերազարդ մանրանկերը: Հայկական մասնագրվածքում մեկ էլ արևն ու լուսունը միջասպին հանդես են գալիս երկնականամբ միասին: Արև-լուսին պողպատից սույու Համար Նուշ ժողովրդական հանելուկն ասում է՝ «Մի ծով կա, ետաքի թիրն ու ախուրի մասն են գալի գամովը»: Այստեղ թիրն ու ախուրից մեկնարանվում են իբր արևն և լուսին սատվածամբունքը, զյամին իբրև ետվի, իսկ ծովը՝ միլանի երկնականամբ:

Գեղամա սարերի ժայռագավառներում և ընդհանրապես նախնադասյան Հայաստանի արվեստի բոլոր Նուշարաններում երկնականարև, արևի, լուսատուների պաշտամունքի հետ անբախտելիորեն կապված է նաև թլուզելը: Առողջապահ ճամպագրը ներկայացնող ժայռագրություններից մեկն կենտրոնում (նկ. 290) արև պատկերվում է մեծ ու կրտ, ճառագայթավոր անվիվ ձևով, որի վրա նստած է մի խոշոր թռչուն՝ կառուց զեզի ճրավառ գուլուց՝ Այս պատկերը համար կրկնվում է ավելի ուշ ժամանակների բրոնզեդարյան արվեստի մեջ՝ և իր քանահայտական ստալզ զու-

- 1 Չ. Բ. Բարսեղյան, Արևի պաշտամունքի հետքեր բրոնզեդարյան Հայաստանում, «Վարդեր», 1967, № 4, էջ 79—80:
- 2 Ե. Բ. Թորոպյան, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 90:
- 3 Նուրից, նկ. 92:
- 4 А. А. Формозов, Памятники первобытного искусства, М., 1967:
- 5 Ս. Հատրոպյան, Մայ ժողովրդական հանելուկը, Երևան, 1965, էջ 7:
- 6 Չ. Բարսեղյան, Երևանյան մարմենների ու լուսատուների բրոնզեդարյան արվեստում, «Վարդեր», 1968, № 5, էջ 86—92:

պահանջ գտնում ժողովրդական հետևյալ հանելուկի մեջ՝ «Հավերք ընցով էրկուց, սակի լուսուն կեր կուցուց»: Այստեղ ստեղծ լուսունն սեմվոլարանվում է իբրև արևի փայլուն սեմվոլան: Մրանց անմիջապես լրացնող մեկ ուրիշ հանելուկի մեջ արևը, լուսինը, երկնային լուսատուները ներկայացվում են իբրև թռչուններ՝ «Երկինքում երկու թռչուն կան իրենց ճանրելու»: Ավիսորը չէր լինի նշել, որ Գեղամա մայրապատկերներում ջրային թռչունները նաև ետաքներ կան, երբեմն ստալզին նշանակելով, իսկ մ. թ. ա. II հազարամյակի ժողովրդային խեցեղենի վրա այդ նույն թռչունները նկարված են արևի սեմվոլանի հետ միասին՝

Գեղամա ժայռագավառներում մեծ տեղ է զբաղում նաև անդրգրկ-կամայի և ընդհանրապես արևների երևույթների արտահայտող պատկերները: Մրանց մի ամբողջ խումբ ներկայացնում է աստվածի կանգնած այժերի, որտեղ իրանի և եգիպտոսների միջև կամ դիվաններում փորագրված են սմարտիկաներ, խաչեր, մարզակնի փորձիկ-թևատուրած Ֆիգուրներ (նկ. 298, 299, 300, 302, 303, 305, 318, 328, 330, 331): Այս այժերի մի քանիք մեջառվելուամ շարժանակի գաստվածով զեզիկներ կամ գծային երկրորդ ճառագայթներ են արված, որտեղ մարմնից արձակվող պեծերի ողավորություն են թլուզում: «Պեծավոր այժերին այս պատկերները կառնու զիտումը արված են Նուշ ժողովրդական «Ինքը էծ, մեջքը պեծ»՝ հանելուկի պատկերազարդելու համար, որ կայանվային երևույթի ժողովրդական լուսունի սեմվոլարանում է:

Կենդանիների պատկերների միջոցով մեր նախնիները ներկայացնում էին ոչ միայն արևը, լուսինը և կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը կամ տիեզերքը: Վերջ նկարազարված կենդանական բազմաթիվ պատկերներն ունեն իրենց սատարչային գործարքերը (երկրաբանական նշանների կամ գաղափարների նկատ): Որտեղ հայտնական զանգվածակերպ լուսատուներ լինելու հանգամանքով Արցախ էին ընկալում ու պատկերացնում երկնականամբ նաև հին հայերի

- 1 Ս. Հատրոպյան, Մայ ժողովրդական հանելուկը, Երևան, 1966, էջ 83:
- 2 Ս. Հատրոպյան, նվ. աշխ., 1965, էջ 10:
- 3 ՏԿ՝ Չ. Բարսեղյան, Արևի պաշտամունքի հետքեր բրոնզեդարյան Հայաստանում, էջ 83:
- 4 Նուրից անդու, էջ 11, 20:

Սարեր ընթացող ժողովրդական հանելուկը, իբրև ստանապատկական վաղ ժամանակների մասնագրվածքն արգասիք, մի ավելացրած անաստատում է նախնադարի սեմվոլայիններից ողջ պատկերազարդ: «Միխուրի բուրգով բուրգը,— ասում է հանելուկը,— մի առու սյաթար կուշոր, զոր գիշեր սյաթարին կաշնե»: Պարզ է, որ այստեղ սյաթարները ներկայացվում են իբրև լուսատուներ, իսկ հավերք՝ իբրև արև կամ լուսին: նման մեկ ուրիշ հանելուկի մեջ երկնականամբ պատկերացվում է կրտ մարի, իսկ լուսատուները ստանունների վեջերի ձևով: «Հավոր վեղ, մեկն անասա»,— ասում է հանելուկը:

Ենչպես իբրև ընթացող հանելուկի մեջ, այնպես էլ նախնադարյան ժայռագրություններում լուսատու-կենդանիները հետ շատ զեզրված հանդես են գալիս մարդակերպ խոշոր, ընդգծված Ֆիգուրներ, որտեղ, ներկայացնելով արևի, կայծակի, լուսնի, արտորոշյալ զեզրային ստամբուլանները, իմաստավորում են վերին ստամբանի հետաքրքրական ու բազր կոմպոզիցիաները: Մրանցից շատերը մեկուսի կամ այժերի հետ արված ճաշակի պատկերներ են լայն տարածված լինելով, բայցով, Չգոր, ճառագայթան ժամանակ (նկ. 307, 308, 310—319), զիտով (նկ. 311) ու մարմնի այլ մասերով (Մ 310), լուսանուն գլխուցեղենի և ժամանակի ետաքերի պատկերավորմամբ (նկ. 314), զիտվերի լուսատուակով (նկ. 309, 311) ու բազմապես այլ ձևով: Այժերի և նշանագրերի հետ պատկերավոր սոց աստվածամբունքներ (նկ. 310, 314, 317, 321) արքայական լուսավոր ճառագայթ-կամայինների տարբերակի դրսևումներ են, հնարյուն պատկերներ: Կան և համեմատաբար փայտակերպ: 319 Նամարի տակ զրված է մարզապեղի և կենդանական Ֆիգուրների մի հողիդանական շարք: Մարզապեղի Լակները երկուս, տարածված թևերի մաս, կիսապատկեր նշաններ ունեն, իսկ երրորդը (զիտվածներում) զրչց զեզեր: Ըստ երևույթների, արտեր արևի և լուսնի սատվածամբունքներ են, որ Հայկական քանահայտական մեջ հանդես են գալիս իբրև բույր ու ետաք ու արվա պատույթ մեջ պարերարար փոխարինում իրար: Այս կերպարներից շատերը ներկայացված են չեղձով անասնատմ-

1 Երկուսի վաղապակի նուրբուց, Եզվ աղանդը, Բրյուս, 1914, էջ 142:

2 Գր. Կարանյան, նվ. աշխ.:

3 Ե. Բ. Թորոպյան, Археология Закавказья, II, 1949, էջ 25:

ներով և հուշերով երկիրը բնագնահարկու հմա-
կանի գործարարն է մը, հարմա արեւ ու պը-
գարեարեան Հանան բնական կարգ մէկ տեղում
ևս ընդնկնել հրատարակումը:

Նոյն աստիճանայինների մասնագրութեամբ
կազմով Շնարցի կոմպոզիցիաներից երեսու
շաբաթանոց մէկ Շնարցբերդում են ներկայաց-
նում ու միայն մասնագրութեան առումով, այլ
եղբայրն պատկերացումների և երկրագործ-
անասանպահանջան զարգացումներու մասին բարձր
կատարելութեան մէջ Մրանցի մէջ (նկ-
318) բառակերպ կենդանիների շրջապատում
պատկերում է արեւ աստիճանայինների շէշա-
տով Ֆայլի կերպարներ, սերմամբում գիշերով,
արեային նշաններ ու ստորով (սակէն ճնշի
բնական) ուղեկցութեամբ, այն մէ շրջապատ
կերպար խաչ Նու, կատարների երկրագործ-
ական քանար և այլ մտերմաներ: Տվյալ
գիշերում արեւ Շնարցի են գայի իբրև կենդ-
անների Շնարցբերդ, երկրագործութեան ար-
ցառակարգ պտղարեարեան արեային աստի-
ճանայիններ, որպէս երկրական նեղիցիան
ժայռերում երբեմն Շնարցի են գայի ման-
ցաղ ձկանի, իսկ Շաչ րանահարութեան մէկ
գիշերային Նու միայն:

Իմաստարանական նշանակութեամբ նկար-
գրութեան մաս է կանգնում նաև երկրորդ կոմպո-
զիցիան, որտեղ Շնարցի են գայի Շնարցի Ֆաու-
նայի ներկայացուցիչները՝ էլ ու ստր զտրերը:
Նույն եղբայրները, օձերը, բնագրութեան այլ-
մանը և բազմակերպ այլ կենդանիներ, նշանակող
զարգացումներով, երկրագործական նշաններ
ուղեկցութեամբ: Արեւ աստիճանայիններ վեր
պարզ շնարցբերդում թևերով քարագրում է
կենդանի ճայն սակունում, ինչ-որ գիշատիչ զար-
գանք ներառում (կամ ճառագայթում) Շնարցի
պայծառ նրա ոտների տակ արեւ գույնը և պատ-
կերում (նկ 324): Այսպիսի շարուտ մտապատ-
կերների արեւն մէկ նշանակութեան ունենի
նախորդների ճշգրտ կայնում, որ Շնարցանում
էին Շնարցանայիններ անբնշատ, Շնարցի գայի
անմասնագրութեան մասնակներում ու Շնարցաներ-
ներում Շնարցանցի Շնարցբերդ են այլ անմա-
կնող Վիկին մ. թ. ա. IX—VIII դարերի պաշ-
տամանային խաչը անոնների շրջանակով կոմ-
պոզիցիաներ, որտեղ կատարվում են քարագր-
նախորդ, վերագրում մարդկային ու կենդանական
Ֆիգուրների օգտնութեամբ: Սրանք բոլորը տեղա-

գրված են լայն կամ նեղ, առանձին գոտիներում
ձևակայ կարգով: Կարծառ ու երկի գծագրական
սակերկիցով արտարկված շրջանակների գիշ-
լայններով և խաչային կրտաշրջաններ կար-
ման աստղագրութեան կրկնող լինեն, որի ստիճ-
անագրութեան շառ լայն գոտու մէջ, գտնուկներ
են նույն եղանակով կազմված խաչային արե-
ներ, վերագրումներ հեղուներ, քարագր-
ներ ու այլ կենդանի-տեսաներ, որտեղ աչքերի տեղ
աստղեր կեն կազմուտի սիմվոլներ են արված,
իսկ ոտների ճայնների՝ երկարաց ճառագայթները:
Որ արտե խաչային կրկնում կազմված կենդ-
անիներ են, Շնարցանում է նույն ստրուտային այլ
կատարների շրջագրող գոտիներով, որտեղ լի-
ցան են աստղային սիմվոլներով շրջանակում
կենդանիների պատկերներով: Բացի արեւ կեր-
պարական պատկերներէն, նկարագրող պաշ-
տամանային անոնի վրա արեւ են նաև արեւի
մարդակերպ աստիճանների արեւի ճնշիցիներ՝ գլխի
ճառագայթաձև ցածրով, աստիճանով թևերով,
լայն բացման ճանքով, մասնակով կամ երկարով,
կենդանիների ճոխանութեամբ աստիճանայինների
իրենց Ֆունկցիայի մէջ: Այստեղ են նաև մկնա-
մային, օձադրոս, շատագրութեան ու շատ-
ագրութեամբ վերջակները, որտեղ, անկասկած,
մարմնագրութեան են անդրող-կազմող գաղափար
և ուղեկցում արեւներին: Այս գոտում ներկա-
յազմով բոլոր պատկերներն իրենց ստույգ պո-
զաճաններ ունեն Քիզան ժայռագրութեանում և
կարող են նույնիսկ մասնագրութեան սերտ
պերկաներ ունենալ նրանց Նու: Նկարագրող ա-
նոնի ստորին մասում բնական նեղ քարերից մէ-
կ նույն աստղային սիմվոլները Շնարցի են գայի
թմբիկների ու զարգացող օձերի Շնու միայն,
օրհանմանների բնշանութեան մէջ խորհրդա-
նշանով երկնային բոլոր ուժերը՝ արեւ, անարար
ու կաշմար, երկնային օվիկանու-շարքի պարզ-
ութեան Շնարցաներ իրենց նշանակութեամբ:

Արեւ, կաշմար, սարկեր այս նույն աստ-
իճաներ, ժողովրդական նույն մասնագրութեան
կեն ընդգրկում, իրենց իսկ նախադարձութեան
մեկով, Շնարցի են գայի նաև արտարական և
այսպես կոչված, աստրական կերպերի վրա:

Շնարցբերդ է ճառագայթման վերջագրութե-
անները աննեղ արեւ կամ անարող-կաշմար
մարդակերպ աստիճանային Ֆայլի կերպար,
կենաց ծառ և ճառագայթաձև երկնային պղա-

տի Նու միայնի՝ որ Շնարցի և գայի մայրու գեղ-
ով ու թև անասանպահանջ (մտապատկեր-
րային), այլ երկրագործական պարզութեան
իր Ֆունկցիայով:

Արտարական մէ այլ կերպի զույգ երեսներին
ներկայացված են, մի կողմից գայի վրա կանգ-
նում, ճառագայթման թևեր պարզած, անարող-
կաշմարի աստիճան, մյուս կողմից՝ արեւ ճառա-
գայթաձև աստե մեկուսը մարդակերպ պատկեր
որ աստիճան արեւ-աստե թևերը սկզբում
կեն ստիճան: Այս երկրորդ պատկերը զույգ է ստույգ, և
որ արտարական կրտի մէջ էլ ստորին աստ-
իճանայինները ու միայն մասնակում ու պատ-
կերում էին քարագրող կառն մէջ (ինչպես այլ
տեսանում են ճառագայթակերպում), այս բոլոր
արտարական կամ արտարական ճոխարկում
ճոխարկում, կրտի էին անկանգնան անասան-
պահարկային մեկը Տարբերությունն այն է, որ
մտապահ ցեղերի անարող-կաշմարի ճեղքաներ
աստիճան ստույգ արժեքներով զույգ վրա ըն-
գրանում է աստիճանի Քիզար աստեմ փոքրար-
կան անոնը, իսկ հուշերն ՚հեն արեւ անարական
աստիճանի՝ Արքիին մասնագրութեան ստույգ:

Արտարական գիշատիչային երբեք իմաստա-
բանական անուշայինները Շնարցաների ճա-
գային ժայռագրութեանը Նու աստարին ճա-
գայնութեամբ են նաև այլ ճառագրութեանների
մէջ: Ուրարական բազմակերպ կերպերի վրա
Շնարցի են գայի վրա օձերի, կոշիկների, շար-
կերի, խաչերի, Ֆանտաստիկ կերպերի Նե-
տանայող զիմպաները սպիտակների կամ Շն-
արցանցի պատկերներ, որտեղ կազմվում են ժայ-
նարարի Նու ու միայն սյունակում ու իմաս-
տարական աստիճանով, այլ երկրագրական,
պատկերագրական, զարգացումներն նշանակ-
ող արտարական նշանակութեամբ: Շնարցանային
ստույգանկայինների միջոցով կարելի է զույգ ստույգ,
որ արտարական գիշատիչային և նրա ՚հիմունք բն-
ական երեսման պատկերագրութեանը, ուղեկեր
կենդանի էին անգնան ստրուտարակ վրա և բա-
զարկում, կրկնական և արտարական այլ ճառա-
գայինների թրուտով Շնարցաներ ճեղքմով մաս-
նագրական արգելափակումները Նու, ճանաչի
կրտի էին արտարական, կարական թևով:

1. Բ. Ս. Ստորոսկու, Քարտ-Յուր, III, Բրեսկո, 1953,
Յճ. 42.
2. Կարտ-Յուր, I, Երեսկո, 1244 Յճ. 76.
3. Նույն տեղում, Յճ. 72—50 և այլու:

Քիզանու լեռների ժայռագրականների զու-
գանկաները ուղ բրտեղապային և արտարական
արկնաթ Շնարցաններում անհնարան մաս-
նանշանում են ճառագրական անարականների ՚հիման
վրա աստղագրական երկրագործ-անասանպահան-
ջան զարգացումներն իմաստարան թույլ-
թի՛ աշխարհ-անտեսական, զարգարական և ՚հի-
կանան քարագրականների Ֆունկցիայ:

(Չարմանիկ կենդանայինները օձուտով
արկնան ու սարկերի աստիճանայինների ճա-
գարկանային ճառագրական պատկերներ
Շնարցաներ են անմեկուսը՝ Միջուկներում, Իրա-
նական աստղագրում, Արքիներում, Միջին Ա-
սիայում, Արքիում, նկարագրում ու Արքիային
վրա երկրներում, մասնակային արգելական
կերպարանաթ արքիերի մէջ և XIX դարի Շնար-
ցի խաչերի վրա):

Բերդով մէկ ժայռագրականների արեւ-անար-
ող-կաշմարի մարդակերպ կերպարներ կրկնող
պատկերներ՝ իրենական նեղիցիա՝ և շղկական
բրտեղական ժայռագրականները, զիմպան-
այի աստիճանային Տուհաննա Արքիները կրտի
է, որ Կու-Արքիում Արքիային ճառագրական ճառ-
նարկանով արեւային աստիճաններից մէկը ներկա-
յազմով էր պտղարեարեան ու Շնարցի իր նշա-
կանով շարժութի շարժութի մեկ անտարձակ ու ձեռ-
նարկան թանձ մտապահութեամբ: Բազմակերպ այլ
գիշերներում արեւ պատկերներն են մարդակեր-
պայիններով, որտեղ թև՝ արեւները (Քիզար), թև՝
արեւնարում աստիճան աստիճանայինների ան-
հերկի սիմվոլներ էին: Այս աստիճանայինների
կերպարական պատկերների սիմվոլները մէկ էլ
տակն են խաչային միջուկով կամ ճառագայթաձև
թմբիկներով, ճանակներում շրջանակներով և պար-
տարկերով, ինչպես այլ գիշերում է Շնարցանում
Չարմանիկայիններ չի՛ լինի արքայի նկարա-
գրութեամբ, որ այս պատկերներ նկարագրում են Շնար-
ցի արեւները թուղիներն անարարական Շնարցաներ
և արեւից աստղագրական անասանպահանջան, երկր-
ագրութեան արագած զարգացման սյունակներ
կրտի: Այս կերպարութեան թանական ճոխի արեւ
է, որ նկարագրում բազմակերպ էին ճառագրական
մասնակներում թմբանի անասանպահանջան ու լույս-
արարական Շնարցաների վրայի նախնիներով
շարքեր, որտեղ ՚հիման վրա վրայ զարգացում
պիտի ստանային իսկական անասանպահանջանները:

վում էին նախնիների ու մեղայինների ոգիների կրթարարներ ճամբար: Այս երևույթը զիջումով աշխարհ տարերը մտերմորեն նայանալով ժայռապատկերների կազմադրմանը և համարձականքի և ներհանալու ճամբարներին ու կրթին:

Նայաստանի ժայռապատկերների լայնան ու բազմազանության մասին հուսով, չի կարելի մտադառնալ կարևորագույն մի հնգամանակ, որ բազմաթիվ է վերնում: Այդ ժայռապատկերների աշխարհը ներկայում ասակ բազմազան կառույցի զգալիամասերին է, որոնց ուսումնասիրումները որով խորացնել զարգացվի:

Այս նշանագրերը լայն արարածում ունեն Նայաստանի, Վառանդանի նախնապատկերային հուշարձանների մեջ՝ մայրաքարերինը՝ խեղճան է ասանների, գմաների զամբարանային նման արձանների պատկերն է բազմազան այլ երևյալ ու արարածները միայն Այգայինները արարածում են նաև Անդան և Նիգրոպոլի բազմաթիվ հին ժայռապատկերներն ու ժամանակակից պատարանային արվեստի հուշարձաններն: Մյուսը լայն ցածագործները ժայռապատկերներում, զամբարանների զատերին և պաշտամունքային խեղճանի վրա կենդանի է առաջն պատկերային ցրուկային զարդաները նախնապատկերային Նայաստանում (երևի ճ. թ. ա. V—IV հազարամյակներից սկսած), որը կարող էր մտադիվ հնայանակ նպաստներին և շինք քանակ, այդպես կազմում մեկնակամ ցրերի ճամբար:

Գնված լեռների և լեռնանրապահ Նայաստանի ժայռապատկերների ուսումնասիրության նաև կազմում կարևորագույն շարքը երանց թվարկման, պատմագիտական գիտակցության շարքն է, որը միջոցով միայն այդպիսիները կարող են քանակ պատմական ուսումնասիրության աստիճան անվերջ աղբյուրներ:

1 Յ՝ Ս. Մարտիանյան, նյլ. աշխ., էջ 44.
2 Դ. Կ. Կոնյանյան, Дрезинская кузница в дуреевые Куру и Аракса, Тбилиси, 1965, էջ. VIII, X—XI, XVII (на груз. яз.).
3 Օ. Մ. Ալեքսանյան, Археологические раскопки в Трпакети в 1929—1933 гг. «Советская археология», 1934, № 2, էջ 119, նկ. 17—20.

Մեր ժամանակը նախնապատկերային այս հնայանակ արթնալույսերում երբեմնից զարգացում ունեցող մշակութային շերտեր, որ կարճ էրն բազմազան էին: Ես ասորեր աղյուց ներքախրույթներին և զոհարանների ամանագիտական մնացորդներին կուսակցումներին, Նայաստանի ընթացքում մեծ մասամբ ըզվել-արվել են արթնալույցների ընտրողները: Մարտիանյանը, այդպիսի մնացորդներ պահպանելու և Նայաստանում մեծ նշանակ ունենալու պատկերների շրջակայքում, որ աղբյուրներ է մեծ հայաստան պարսիկ արարածներ: Այս խելից պատկերները փոխադրում են Վարդանյանի նման վիճակի այժմ ընդհանրապես մայրերների վրա, աչքի են ընկնում իրենց հնայանակ շարժումով (կենդանապատկերներ և մարդկային ֆիգուրներ) կրկնաբանության այսպես երբեմն հասնում է մեծ լայնություն, գծապատկերների կազմում, գմերի լայնությունը ու խորությունը, կամ պարզիչներին ոչ բազմաթիվ ֆիգուրներով և զարգացումներով: Այս շրջանի ճամբար քննարկ է ասանների խելքը ֆիգուրների (գերազանցապես ասերին, ապա ցուլերին) միկուրի պատկերում: Ոչնչան կրկնում է ասանների ուսումնասիրությունը, մեր Շեռնովը նախնիներն այս պատկերներին օժիվներն—պղծներն էր մտադրում: Այս խելից նման ժայռապատկերների մաս և քարակրկուտի մասերը շրջակայքում արժանավորից գիտական ուշադրանքի Թ. Մ. Մարտիանյան Նայաստանից արդարևոր ձեռն էր փոքր շերտերից պատարանում պահպանում են այլ պարզիչներ, որանք իրենց զուգահեռներն ունեն ներքախրույթային բնութագրերի շարք շինվածների կազմակերպում և պատրաստում էին նաև ասանապատկերային վիճակներ և արարածային մեղ: Կապակից վեր է, որ ժայռապատկեր պատկերներ և կենդանիների հնայանակ քրոնոլոգիային հասնում էր Թ. Մ. Մարտիանյանի կողմից: Իրենք ասանները և կրքն այդպիսիները՝ Քուզնիկ, սեղան:

1 Գնված լեռների կենդանի պատկերները ճամբարներ և արթնալույցի արթնալույցները է. Ս. Մարտիանյանի, Թ. Մ. Մարտիանյանի և Հ. Թ. Մարտիանյանի կողմից 1963 թվականի աշխատանքների ընթացքում: Իրենք երբ պատկերների նկարները:
2 Այս պատկերները կարգվում են Վարդանյանի կողմից արթնալույց:

Այլ պատկերների անհրաժեշտ արժանավորումները որևէ թվարկում կարող չլինի, երբ նախնի լայններ շարք այն մարդկաները քննարկում պատկերներին են փոքրերը:

Պեղումն այսպեսպատկերների հնայանակ բնույթը, պատմական բազմազանությունը և նրանց կարգը պատմական զարգացման աստիճանի փոփոխի նկատ, այսպես կազմում գմային, լիակատար, միջանկյալ աներ արարածային, պատկերների կրկնում, նախնի անկախություն միևնույն շարքի վրա (նկ. Մ 130, 204), և մի շարք այլ, անվեր կրթարարային մանրամասներն անհնայանակ ջայռն են առաջ, որ դրանք ունեն մասնակապակցական շառ լայն ընդգրկում և սեղանից միջին կամ այլ կենդանի մասնակապակցից, նարանակ են նայարարող արթնալույց: Ըստ այդմ, աստիճանի շրջանի ընտրող որտեղ կարող կենդանիների բազմազանություն, պատկերների մանրամասներ, խիստ պայմանական, մարդկային ֆիգուրների շարքերով կենդանական գիրքը և մի շարք այլ հնայանակներ լիակեն բացառում են Գնված ժայռապատկերները հին և միջին քարեդարյան շրջանների վերաբերյալ փոքրերը:

Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուս ֆունկցիոնալ ներկայացուցչի, կրկնում մասնակապակց բնույթացման ասաններում և այսպիսի կենդանիների՝ ժայռապատկերներում ներկայացման խոր կողմը, շերտի բազմապատկերային և բազմապատկերային, կենդանիների ասանապատկեր և լիակապակցի վերաբերյալ պատկերները, կարծես Նայաստանում են Նայաստանի նախնապատկերային ցեղերի մշակույթի զարգացման կենդանիությունների փայլ (ճ. թ. ա. VI—IV հազարամյակներից սկսած), որը կենդանական և բազմապատկերային Նայաստանի և ընդհանրապես ժամանակների կազմակերպում կախված կերպարանային միջոցով սակավում, բարձրանում էին մինչ այս անհայտ երբ ասանները:

Այլ շրջանի պատկերներով ամանագիտական կենդանիների նկարների արթնալույց, նկար-կենդանական Ա. Կ. Մեդեյանյանի ավելանում, ճամբարային ասաններում են ճ. թ. ա. V—III հազարամյակների կրթարարական ասանապատկերային բնույթակապակցի Նայաստանում արթնալույցի մնացորդ:

1 Ա. Մարտիանյան, նախնապատկերային Նայաստանում, Երևան, 1967, էջ 178:
2 Անվան ճ. թ. Կ. Մեդեյանյանի՝ շրջանային բնույթակապակցի արթնալույցի կարգում կազմված ժայռապատկերները:

կարգ Նայաստանից կենդանիների ասաններին նրանց կրում են մայրիկ նախնապատկերից մտադառնալ զամ գմեր և, ժայռապատկերային, արդեն ընտանացման մեղով (ճ. թ. ա. V հազարամյակից կամ ավելի վաղ շրջանից) լայնության արթնալույցում են կրթարարական աշխատանքներում (ճ. թ. ա. IV հազարամյակից), իրեն շարժող, բազմազան մայր պայմաններում ընտանի կենդանիների վայրի նախնիների որս և ընտանցման անհնայանակ պատկերները քիմիական էր և նախնապատկերային ասանապատկեր ավելի աստիճանի զիջում գերազանցող, սակայն կենդանիների որսին: Իրող, գմային, վայրի ցուլերի, նման կենդանիների որսի մի շարքի ասանները Նայաստան են միայն Նայաստանի շրջանի ժայռապատկերներում, որտեղ շատով զիջում են իրենց անոր պատկերի մասեր կենդանիների Նայաստանում ասանները կենդանիները: Մյուս կողմից, ճ. թ. ա. III հազարամյակի կենդանիների շարքը մնացորդների մեջ, իրեն կանոն, են Նախնապատկերային Նայաստանի է միայն մեկ շարքը գմային: Այս շարքից կարելի է արձանագրություն հասնեցնել, որ Պեղումն ժայռապատկերների Նայաստանի խելքը մասնակապակցական ասաններին, ինչ-որ շարքով նախնապատկերային կենդանիներից, ինչ-որ շարքով նախնապատկերային կենդանիներից, ինչ-որ շարքով շարունակվում են հնայանակները:

Վառանդանյանի այս նշանակ մասնակապակցային են կենդանիներ ևս Պեղումն ժայռապատկերների վայրի խելքի Անապոլիս, միջիննայանյան և կովկասյան զարգացմանը, շարքը Քինեկայից պարզը Չաթուր-Նուրգը և Հուրթուր բնակավայրերի վայրերից, որտեղ Նայաստանում են ճ. թ. ա. VII հազարամյակի վերջերից V հազարամյակի վերջերից կրկնում մասնակապակցական և, այնպես ասաններով, արթնալույց կազմում են մեր Նայաստանների նկար կենդանիները, որտեղ արթնալույցի և խելքներից զուգարգող նախնի արթնալույցն ու անհայտ ասանապատկերային շարքը մեր ժայռապատկերների նման, Չաթուր-Նուրգի III, Vեր, VIII, VIII, և այլ շերտերի արթնալույցներում բազմազան կենդանիները արտահայտում են արթնալույցային, պատկերային, նախնիները պատմական կարգավորումը նշանակ, ցուլերի, կենդանիների, շերտի և արթնալույցի, կանոնից կուսարի, արևային ասանապատկերների և այլ պատ-

կերևի, որևէ բավականապես մաս են մեր մայրապատկանների ոչ միայն խնամատեսական, այլև սնանկ ստեղծումը: Մ. Բ. և VI Նազարազյանի, 6-րդ շերտի որմնակարներից մեկի Չափա-Նազարյան բնակատեղիի ֆիգուրները՝ լուսին Նազարազյանի մասին հիշատակում են Պեղում (N 218) այն կենդանաբանի, որն ուղեկցում է արևն սասնան, երկի կրքի գույնը:

Խուլիանի դարձանայի է Չափա-Նազարի 3-րդ շերտի (մ. թ. ա. 5500 թ.) սրբանկենդան Նազարազյանից որտեղ-չան-կերևի և կամորի նշաններն որսը՝ ներկայացող պատկերների կոլեկցիան, սնանկ, ձևաբանական նմանությունները Պեղում N 180 մայրապատկանի Չափա-Նազարի և Նաչիպուրի վաղ կենդանիների (մ. թ. ա. 5500) ցուցաբերող խցիկների վրա էլ արտաբերված են պատկերների և սիմվոլիկ այլ նշանների պատկերներ, որոնք լայնալին առարկված են Պեղում արքայալայրի պատկերապանի Նազարաններում (նկ. 294—301):

Բայց միայն որմնակարներում չէ, որ պատկերներ են գտնում մեր մայրապատկերը: ժամանակակից Քարքիայի Նարվա-արևելյան շրջաններում, պատմական Հայաստանի կրթների Նոյի վրա՝ Բեր-գուշի, Սեմբուրի-գուշի, Ճաղի-Բեր-գուշի, Կալապուրի ուղայն շրջաններում են հիշեցնող պատկերների մաս, Սաթի լեռների սիմանում, մաս 4000 մետր բարձրության վրա տարածված ուղ ներկայան-կենդանիների և պատմական ավերած շրջանների մայրապատկերներն էլ չարս են նման են վեր նկարարված մեր Նազարանների՝ նկարների երկաթապատկանների մեծ, սուզ, սեղանիկապի և վերջույն կրկնվող սյուներիցով՝ Պեղում պատկերների նման, բայց քայքայված, երկնային սիմվոլիկ նշաններից, այստեղ էլ կան Տափալների, սանտաուրների, այնքան կրկնվող մարդկանց պատկերներ:

Մեր մայրապատկերների խալիպի-բրոնզե-

պայան սեպագրերը կրում են այնուհանդիսե Նազարանի և Հրաբաբայի Միջագուրի՝ Արթուր-Մանի, Վեդի-Կապի շրջաններ, հասնում մինչև Մերեքիսյանի Նարվա-արևելյան արկը՝ Տի Արթուր-Պաղատների սահմաններում ընկնող Մե-գրաք և Վեդի բազաները, մինչև Վեդիբարս և Մուրգաբան Անախիայի շրջան, Քարքիայում՝ Այս վայրերում, ինչպես և Արթուրանում տեսաբար մայրապատկերների թվազարկում ընկնող Մե-գրաքի մինչև մեր ցարն է հասնում և իր կարելի փոխել նրանք տարբեր խմբերի ժամանակագրություն են Նազարանների հետ Նազարաններ:

Մեր Նազարանների այլ մասերը գտնվում են Եգիպտոսի և Քարանայի (Արքաբան) և Միջին Արևելի ստանդարտ Նազարազյան մայրապատկերների մեջ, որոնք պահպանող ձևաձևանություններ նույնպես պատկանում է Եգիպտոսի-գեղարվեստի ժամանակներին:

Վերջ մեր արդեն կերևի, որ Պեղում մայրապատկերներում շարժապետ առարկված արևի և տարբեր ժարգանգի ստանդարտների որոշ ֆիգուրներ հիմնականում Նազարաններ են ավանդել երեսուց կենդանի-բրոնզեպատկան Նազարան պատկերներին և սասնանային մ. թ. ա. V—IV Նազարանների միջադարձայն և հյուսիս-իրանական շատ արտասույթ նմուշներին: Այժմ պետք է արան ավելացնել, Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի արտաքին մեջ մտնող, կրտսերական Տանիթ-Քեֆի քրեմատորի ՄՍԵ և ՄԵ5, Կենդանիների (մ. թ. ա. IV Նազարան) շերտերի, գտնաբերող խցիկների պատկերներ, որոնք ավելի շուտ են կանոնում մեր Նազարաններին, քան շուտ և շուտ ուրիշները: Այսուհանդիսե մեր արտաքին կուսումնաբանական ժամանակների ֆիգուրը պատկերված է ավարտ-կայանակների և երկնային ծափ Ֆանի վրա, որը ստանդարտ է գտնաբերող գեղարվեստի արտաքինը: Տանիթ-Քեֆի այլ ֆրազմենտների շար ներկայացված են մարգարիտի ֆիգուրներ և կենդանիների՝ Անիլի արտաքինը և մասն և կարճակետ Քարանայի արտաքինը որտեղ և Պեղում լեռների մայրապատկերների միջև: Այստեղ հանդես են գալիս

մայրապետի վաղ շրջանի մարգարիտ ֆայլի ֆիգուրներ և մարգարիտի հիմնական բազաներով, որոնք մի քանի գեղարվեստ ընկած են նույն ցույցերի հետադարձին նկարների ստվի: ժամանակագրական սկզբն կազմ են սնանկ միանություն կա նաև Պեղում լեռների և Քարանայի մի շարք այլ պատկերների մեջ, որոնք ներկայանում են ընդարձակ այնպիսի, որտեղ մարգարիտ մասնապատկան կերպարանների ֆիգուրների խմբերը, ինչպես և ուշ շրջանի, եգիպտական հետադարձ Նեմոյոս արտաքինների ստանդան պատկերները:

Մ. Բ. և III Նազարանայի և փայլեցրած շրջի խցիկների պատկերապանի պարունակների մասիններն ներկայացնող Պեղում լեռների մայրապատկերների հետ Նարվազյանում է առկա նրանց մի գրաչի խումբ Նազարանների վերաբերյալ վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, կրք ստանդանային Նազարանում հասնում է բարձր գեղարվեստին:

Այս շրջանում Իրանական Արքաբանից մինչև Սեփական Արքաբանի և ժամանակակից Հարավային Արասան, մինչև Խարբեր—Մալաթիա և Վանի երկաթագործական սաղար, մինչև Սիրիա—Պաղատների և Կեսոպի կրկնվող ստանդաններ և Հրաբաբայի նույնպես առարկվում է Հայկական լեռնաշարի և փայլեցրած խցիկներ, որի վրա բարդ երկաթագործական զարդանախերի հետ միասին հանդես են գալիս Տաուսի սնանկան կենդանիների ինքնակերպի, սրբակերպի, այնքան, նշաններից, զիջապի գույններից գեղարվեստները, երկնային սիմվոլիկների և պատկերապանների նշանների սպեկտրներում, որոնք բարձր էլ վերադարձված են Պեղում լեռների մայրապատկերների Նազարանանային խմբերում: Ինչ մայրապատկերներում, ինչ խցիկների վրա, բարձր նման ֆիգուրները կազմված են կամ հիմքով ներկայացված զույգ կանակներներից, կամ կոտորված սպիտակների և կարկերի՝ վերջարտաքինների՝ կրք, պարունակ գեղարվեստի գեղարվեստ արված, շուտ բնորոշ մասերի: Քայլաններ և կենդանիներ:

Իր պատկերները մեծ մասամբ Նազարանում են կոչվում շրջանների, պարունակների, սեղանային ցույցերի, պատկերների սիմվոլիկներով, որտեղ կամ կոտորված սպիտակները կրկնապատկերներ, պատկան, սեղանակ, բառակերպական ցածրանակ, սուրբի, կրկնապատկան և բազմաթիվ այլ սուրբի պիտանությունները նշանները, որոնք Նազարանում կրկնվում են Պեղում լեռների և այլ վայրի մայրապատկերներում: Պատկերների գույնը գույնարվեստի նման բնորոշ գույնները հանդես են գալիս նաև III Նազարանայի մեծանակ կրքի վրա:

Այս բարձր մեջ կարելի է համարել Նեմալովի, Մալաթիայի բլրի, Կիրովականի Պեմոց կղզու ինքի, Սիրիայի, Քուս—Արարս գետաբերանների, Տանիթ-Քեֆի, Հալաթ-Քեֆի և Պեղում լեռների N 289—290, 303, 304, 321, 329 պատկերների Նազարանները:

Մեծ զգուշոր, կրք III Նազարանայի բնույթ պատկերները նախորդում համ Նազարան են նույն բարձր վրա արված հիմնական պատկերներ, սակայն քանզ մեջ ժամանակագրական մեծ խզում տեսնել Նազարանը չէ:

Առանց մեծ վերադարձության, կարելի է մ. թ. ա. III Նազարանային վերաբերյալ նաև Պեղում լեռների և այլ սուրբի մայրապատկեր սաղար, որոնք ստանդանային մեջ կերպարաններ գտան այդ շրջանից սկսած, ինչպես ստանդաններ, սեղանակ և Նազարան մայրապատկեր և ժամանակագրական ինքնակերպի կազմ մոտիկներից բացի, քանզ բազմաթիվ կրտսեր նշանների սպեկտրներում, որոնք կազմված երկնային Նազարանայինների և նախնիների պատկերների հետ Սեփական, սաղարի Հայաստանում հանդես գալով, շուտ կրկնվում, մ. թ. ա. IV

1 Ռ. Պեղում, նշ. աշխ., էջ 82—102 և այլն, ինչպես նաև: Յ. Մ. Ալեքսան. Ուսումն. Ջանուրի, Արշակունյաց ժողովրդի և սուրբ սևետ, մ. թ. 1967, էջ 101—171:
2 Պեղում, նշ. աշխ., նկ. 81, էջ 97—98.
3 Նաչի ավան, նկ. 20, էջ 82:
4 Նաչի ավան, նկ. 87, էջ 102:
5 Կրկն Կարամ, Ելետեն, XXI, 84, Անկար, Վ. Ֆրեդ. Felszeichnungen in Südost Anatolien, էջ 623—625, ինչպես նաև՝ IPEK, Jahrgänge 1934—1937, 19 Band, սպ. 29—30:
6 H. Bossert, Alt Syrien, Tübingen, 1951, № 660:
7 Նաչի ավան, նկ. 87, էջ 44 և այլն:
8 Ռ. Պեղում, նշ. աշխ., նկ. 67:
9 C. Borger, Excavations at Yanik-Tepe, Iraq, XXIV, 1962, սպ. XLIII, 9, 11, 12:
10 Յ. Ն. Яаполюский, Исследования в области этнографии и археологии Армении, Ашхабад, 1962, № 1, էջ 16, ինչպես նաև՝ А. Փորգոզով, Памятники первобытного искусства, М., 1966, № 18:
11 Յ. Ն. Яаполюский, նշ. աշխ., նկ. 17, 29, 20:
12 Ա. Փորգոզով, նշ. աշխ., նկ. 26, էջ 63:
13 Ա. Դ. Давидянц, П. Ի. Гамова, Կրթություն, I, 1962, սպ. XXXV:
14 Ռ. Ն. Արքաբան, նախնադարյան Նազարանները Հայաստանում, Երևան, 1967, սպ. LXI, LIII, LX—LXII:
15 Է. Կոնյալան, Հայաստանի մշակույթի մ. թ. ա. 3-րդ Նազարանայում, Երևան, 1967, սպ. XII:
16 Մ. Կ. Արքաբանի խնամարանները, նշ. աշխ.:
17 Ս. Ն. Նաչիկերտի, նշ. աշխ., սպ. 8, 10, 11, 16 և այլն:
18 Մ. Կարկեր, նշ. աշխ., սպ. XXXII, 1961, սպ. LXX—սպ. LXXII, LXXV և այլն:
19 Է. Կոնյալան, նշ. աշխ., սպ. 26:

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ГЕГАМСКИХ ГОР

За последние 130 лет в Европе, Азии и Африке, даже в современных безжизненных пустынях были выявлены и исследованы десятки тысяч наскальных изображений и других памятников древнейшего искусства, дошедших до нас в изобилии почти из всех областей Старого света, где развивалась первобытная охота, где ступала нога первого просвещенного скотовода и земледельца. Самые разнообразие группы этих наскальных изображений, выполненные краской, резбой, техникой выдалбливания на стенах пещер и гротов, на голых поверхностях диких скал и больших глыбах металлических памятников, относятся к разным этапам жизни первобытного общества. Наиболее древние из них датируются орыньяк-солутрейским и другими периодами древнекаменного века, в то время как более значительная их часть относится к современному голоценовому периоду, ко времени развития археологических культур позднекаменного века и металлов.

Известные в разных областях Старого света наскальные изображения весьма часто выявляют сюжетные, семантические, иногда даже стилистические сходства и общности, являющиеся результатами либо одинакового уровня культурного развития, либо хронологической близости, взаимопроизножения и взаимопонимания культур. Однако обособленные в различных географически локальных ареалах большие группы изображений, как правило, выявляют самостоятельные закономерности внутреннего развития и присущие только им

особенности, обусловленные самой историей конкретной среды и отображающие целые комплексы явлений материальной и духовной жизни типично местного развития. Именно в этом заключается глубокий интерес научного анализа наскальных изображений в каждом, отдельно взятом случае.

На протяжении десятков тысячелетий наскальные рисунки, знаки и символы заменили собою письмо, письменность и литературу, являлись своеобразным и единственным средством передачи чувств, чаяний, религиозных представлений первобытного человека, созданных им впервые наивно-красивых легенд и ритуальных обрядов. Таким образом, выполняя весьма ответственную роль «нероглифов» и «клинков» бесписьменного периода, эти яркие памятники древнейшего искусства приобретают значение важного первоисточника, от удачной расшифровки которого зависит в значительной степени судьба подлинно научного решения многих вопросов истории доклассового общества.

Своеобразно красивыми самобытными наскальными изображениями богато и Армянское нагорье, неотрывная часть Старого света, колыбель древнейшей человеческой культуры. Сообщения и короткие статьи о выявлении наскальных рисунков в Армении издавались время от времени в армянской периодической печати и археологической литературе¹ на протяжении 60—70 лет.

¹ Ниже цитируется литература на армянском языке. *Месроп Тер-Мовсисян*, «Арарат», 1913, № 1, 66—69;

Согласно нитрированным пшше источникам и неопубликованным данным археологической разведки, наскальные изображения Армении простираются на горных вершинах, в альпийских лугах, ущельях, пещерах, на отдельных каменных погребальных памятниках и даже на вулканических изъёмках Айраратской равнины, в пространстве десятков сотен километров, образуя островки «картинных галерей» первобытного искусства. Они начинаются у подножия Арагана и покрывают многие альпийские склоны плоскогорья до Армянского тавра, границ Сиро-Палестины и Ирака.

Особенно большие и интересные скопления наскальных изображений известны в горах, окаймляющих высокогорное альпийское сьеро Севан, в Котайкском, Мартуниском, Басаргечарском, Ехегнадзорском, Сиснакском и других районах Армянской ССР. Вероятно, еще большее их количество до сих пор неизвестно науке. За последние пять лет проведена значительная работа по картографированию, фотографированию, копированию и предварительному изучению больших групп наскальных изображений Сюникских и Гегамских гор, Арагацотна¹, Вардениса и Мешагора.

Г. А. Кавчацян, «Арарат», 1914, 95; С. Г. Барздулян, Археологические памятники Советской Армении, Ереван, 1935, стр. 43—44; К. Савельев, Культура древней Армении, т. 1, Ереван, 1933, стр. 163 и сл. В периодике 30-х годов имеется несколько сообщений А. Калантаря. Незначительная часть его материалов опубликована Л. А. Бареганом в ст. «Новые материалы по древнейшему искусству Армении» («Историко-филологический журнал», № 3, 1965, стр. 147—160); Г. Карапетян, П. Сафян, Наскальные изображения в Сюнике, «Советское искусство», Ереван, № 1, 1967, стр. 31—38, статья тех же авторов в газете «Советская Армения», 20 ноября 1967 г. В нитрированной книге проф. Х. Самвелян уже отмечено, что приоритет выявления и первой публикации наскальных изображений Армении принадлежит Штегору, целую ряд армянских и зарубежных исследователей конца XIX—нач. XX вв. (т. 1, стр. 343, прим. 88).

¹ Маленькую группу изображений из Арагацотна опубликовал в последние время С. А. Сардарян в своей книге «Первобытное общество в Армении» (Ереван, 1967) весьма сомнительной научной репутации. Здесь же опубликована им первая группа рисунков из Гегамских гор, найденных ранее покойным А. П. Демидовым, являющимся первой фотографией их списков. Изоб-

Среди всех перечисленных групп наскальных изображений наиболее выдающимися по разнообразию форм, стилей, семантическому значению, хронологическому охвату являются «картины» Гегамских гор, предварительной публикации которых посвящается настоящая работа. Открывая доступ к изучению многочисленных, весьма интересных групп памятников первобытного искусства, авторы полны надежды привлечь к ним внимание специалистов самых разных отраслей и тем самым создать благоприятную обстановку для их всестороннего глубокого изучения.

* * *

Гегамский хребет, окаймляющий высокогорное озеро Севан с запада, от истоков р. Раздан до вершины Гидасар, состоит из нескольких десятков вулканических конусов и промежуточных седловин, которые загромождены кольцом гор Малого Кавказа вокруг озера. В их геологической структуре принимают участие аллювиально-дельтавные и пролювиальные отложения четвертичного периода, андезит-базальтовые и андезит-даунитовые лавовые покровы среднего и верхнего плейстоцена¹, которые превратились впоследствии в чудесные «слоистницы» для творчества первобытных художников.

Во время верхнего плейстоцена и голоцена, после исчезновения ледников, склоны этих гор покрывали богатыми альпийскими травами и массивами высоких, толстостебельных деревьев; в кратерах четвертичных вулканов образовалось множество озер, потекли

даже эти были скопированы в течение летних дней 1964—1965 гг. архитектором-художником С. Б. Петросом. В 1966—1968 гг. в Гегамских горах и в других высокогорных районах Советской Армении работала созданная Президиумом АН Армянской ССР большая коллективная экспедиция по изучению пещер и наскальных изображений, которая подвергала специальному изучению целую серию значительных групп рисунков Гегамских гор, выявленных вновь архитектором С. А. Петросом по поручению и под наблюдением Института археологии и этнографии АН Арм. ССР.

¹ Г. К. Аюбян, Обзор по исторической географии Армении, Ереван, 1960, стр. 11—14, 41, 44, 56, 56.

десятки родников, ручьи, реки, благодаря которым сохранились не только некоторые виды животных дикой природы, но и возникли новые. В горных озерах хребта появились многочисленные стаи доминирующих птиц.

За богатой охотничьей добычей, к холмам родникам летних пастбищ Гегамских гор, безудержно тянулись первобытные охотники, ранние скотоводы и земледельцы. В силу благоприятных естественно-климатических условий, наличия прозрачных родников, горного воздуха, богатства нестощаемой почвы, фауны и флоры, а также неповторимо таинственной красоты природы, эти места превратились вскоре в могучие хозяйственные базы культуры неолита и бронзы. С течением времени появлялись здесь временные поселения—кочевья, мелкие группы погребальных памятников, колоссальные каменные статуи культурных вышавор-рыб, носие и новые группы чудесных наскальных рисунков.

На общей площади 120—130 кв. км, на высоте от 2000 до 3000 м над уровнем моря, простораются 54 группы наскальных изображений, вписываемых в общую черту Гегамских вершин Спитакасара, Пайтасара, Зирага, Назал-тапы и древнего искусственного озера Виналалич (Тохмахан-Гёз). Указанные выше серии памятников расположены на мощных скальных базальтовых глыбах вулканов, в хорошо защищенных от ветров и холода естественных вогнутостях рельефа, вблизи родников. Они представляют собою, несомненно, святилища первобытных людей, своего рода «храмы» древнего искусства, в которых идеи, мысли, представления, обряды, стремления их выражены «языком» трех-четырёх тысяч человеческих и животных изображений, одиночных и групповых, простых и сложных, объединенных весьма часто в довольно сложные композиции. Несмотря на условность, геометрические формы и стилизацию, изображенные на этих камнях фигуры отличаются большой динамичностью и адекватно-обобщенной формой передачи наиболее важных признаков природы, что является последствием не только глубокого ее знания и острой наблюдательности, но и работы сильно набитой

руки и натренированного глаза. Среди изображений Гегамских гор совершенно отсутствуют горельефные и барельефные, очень редко попадаются резные изображения. Все они выбиты на плоской, блестящей поверхности камня, с помощью легких ударов молотков или отбойников, сделанных из более твердых пород камня. Они не отличаются особенно большими размерами и глубиной (5—10 мм). Весьма редко встречаются фигуры метровой или полуметровой длины, основные средние промеры их колеблются между 25 и 35 см длины и соответственной высоты.

Наиболее существенной, характерной чертой всех этих рисунков является особо подчеркнутое значение человеческих или антропоморфных изображений (близки, олицетворявших основные силы стихии или духов собственных предков. Они, по представлениям древних, могли бы привести в подчинение весь окружающий мир ради создания благополучной и материально обеспеченной повседневной жизни. Именно поэтому наскальные изображения поражают нас всесторонним охватом жизнедеятельности первобытных насельников Армении, дают конкретное представление об основных условиях их существования. Под этими условиями подразумеваются, прежде всего, богатство, разнообразие животного и растительного мира, а затем и вытекающие из них хозяйственные занятия населения: охота, приручение, одомашнение животных и скотоводство. Однако все это выступает в наскальных изображениях Гегамских гор не в виде голых фиксации повседневных бытовых сцен из жизни охотников и скотоводов, а в религиозно-культурном их отображении, в связи с почитанием небесных тел, духов предков, покровительствующих богств и т. д. и т. п. В некоторых композиционных рисунках отображены, по-видимому, древнейшие мифы и легенды, которые могут быть расшифрованы на основе современного фольклорного материала.

В наскальных изображениях Гегамских гор особенно бросается в глаза колоссальное

количество разнообразнейших диких животных, как представителей четвертичных, ныне исчезнувших видов, так и вполне современных. К числу их принадлежат зубры, туры, благородные олени, лоси, козули, домашние и дикие лошади (очень поздно), леопарды, рыси, гепарды и львы, великое множество разнообразнейших охотничьих собак, волки, лисы, куницы, зайцы, другие мелкие животные (не всегда поддающиеся определению), разнообразные виды ползунов и птиц: утки, гуси, лебеди, пеликаны и другие. Часть перечисленных представителей фауны и ныне обитает в Гегамских горах, другая же давно исчезла. Ископаемые останки несуществующих ныне животных встречаются на «кладбищах», образовавшихся десятки тысячелетий назад в результате их катастрофической гибели, на берегу того же Севанского озера¹. Факт соответствия рисунков четвертичных животных в наскальных изображениях Гегамских гор и остеологических остатков их в древнейших севанских «кладбищах» ясно показывает, что поддлинникован Армения не подверглась более или менее резким климатическим изменениям (как это наблюдается в Европе)², в результате чего многие виды раннечетвертичной фауны продолжали здесь свое существование до последних тысячелетий.

Наличие диких предков современных домашних животных в диких разновидностях хлебных злаков создавало благоприятные условия для перехода к скотоводству и земледелию от охоты и собирательства на весьма ранней ступени исторического развития, как это наблюдается в некоторых районах теплой зоны Афразии. Имея богатую базу материально производства, Армянское нагорье стало одним из важных очагов формирования исторической арены Азии, наравне с Малой Азией, Закавказьем и Северной Месопотамией, с Сиро-Палестиной и Киликией, с запад-

ным Ираном и Туркменистаном. Вся Армения в естественных своих пределах, от истоков Тигра и Евфрата до низменностей Куры и Аракса, от гор Малого Кавказа до Армянского тавра и Антитавра, была охвачена великим репродуктивным процессом возникновения производящего хозяйства. И в указанных пределах, и в широком ареале афро-азиатских степей, в VII—V тысячелетиях до н. э. в основе образовавшегося вновь производящего хозяйства прослеживаются явные рещидии собирательства (в виде диких хлебных злаков в поселениях неолита) и довольно развитые формы охоты, отображенные в многочисленных наскальных изображениях.

Сцены охоты занимают одно из главенствующих мест и в наскальных изображениях Гегамских гор. Они интересны не только своим естественным разнообразием, динамикой, детализацией и выразительностью, но иногда даже сложным композиционным построением. Фигуры охотников представлены в них как в гелом виде, с непропорционально большой головой и длинными конечностями, в чрезвычайно характерных позах и движениях, так и в рижении, с разнообразными головными уборами, в обуви, в птичьих или звериных масках. Вооружение их состоит из луков, колчанов и стрел малых и больших размеров, дубинок, копий и веревков. В некоторых композициях изображены сети и другие примитивные ловушки. Особенно большим количеством выделяются одиночные или парные охотники, преследовавшие зубров, туров, оленей, безоаровых козлов, в сопровождении собак или без них. Появление одиночных охотников само собою свидетельствует об усовершенствовании охотничьего оружия (лука, копы и пр.) и искусства. В некоторых рисунках охотник борется против дикого быка с помощью одного толстого лапса или против целого стада безоаровых козлов луком и стрелой. Однако в случае необходимости, особенно при нападении на большие стада разнообразных животных и зверей, первобытные охотники Гегамских гор выступают в мелких группах, в сопровождении нескольких собак. Подобные сцены иногда превращаются в очень

¹ Сведения, относящиеся к четвертичной фауне, см. С. К. Междяков, О распространении зубра в бассейне оз. Севан (Уч. зап. Ереванского государственного университета, 1968, № 2).

² J. McWalter, Earliest Civilisation of the Near East, London, 1965, стр. 11—17.

сложные композиции, содержащие до 30—40—50—70 фигур. Эти изображения всегда в чем-то схожи, в чем-то сильно различаются, но никогда не повторяют друг друга. Если в некоторых композициях представлены сильно разбросанные и слабо организованные туники с собаками (рис. 172), то в целом ряде других появляются сцены весьма остроумно устроенных загонных животных и серия хорошо обдуманных, взаимосвязанных охотничьих злобов (рис. 167, 169, 171, 173, 177, 178, 180, 182—184). В подобных «картинах» весьма часты изображения окаменевших от страха, панически удирающих, раненых и убитых животных, или же таких, которые готовы к яростному сопротивлению. В одной из наиболее интересных охотничьих сцен представлены стада стремительно бегущих оленей и козлов, которые внезапно оказались в окружении расположенных сзади полукругом лучников, с натянутыми тетивами, и нескольких собак, нападающих сверху. Все фигуры этого построения представлены в активных, характерных движениях, в момент незамедлительного действия (рис. 178). Один из лучников этой группы изображен с распростертыми руками, распыренными пальцами и в этой своей манере напоминает скорее духа-покровителя охотников.

В другой композиции охотник расположен в центре смешанного стада беззубовых козлов, быков и оленей, направленных слева направо. Свою острую стрелу он направил на самку, бегущую вместе с оленем и олененком.

Многие из охотничьих сцен Гегамских гор выполнены с большим эстетическим вкусом и чувством красоты. Великолепно, например, оленье стадо, следующее под густым красивым «лесом» собственным пышным рогам. В этой гуще «леса» еще заметен охотник со своей собакой, луком и стрелой (рис. 180). В Гегамских горах имеются также очень поздние изображения охотников, стоящих на конях и представленных в момент стрельбы или наведения на животного (рис. 185). Все эти изображения настолько типичны, характерны и конкретны для охотничьего искусства и быта, что с первого взгляда могли бы произ-

вести впечатление реального отображения конкретного повествования об охоте. Однако повсеместно встречаются в этих сценах геометрические символы небесных тел, фигуры фантастических животных, мужчин и женщин, разнообразнейшие пиктографические знаки окончательно убеждают нас в ирреальном, магически-религиозном характере этих изображений. Выбывав на скалах эти изображения, первобытный охотник с помощью возвратной магии стремился достичь действительного, звал духов ближайших и отдаленных предков, которые, по древним верованиям, обитали в небесах и сваливались в воспоминаниях и легендах как бесстрашные охотники и умелые скотоводы. Первобытный охотник обращался и к духам-покровителям и божествам, олицетворявшим могучие силы природы. Именно с подобными представлениями были связаны ритуальные танцы и обряды, которые хоть в малом количестве, но весьма определено и ярко представлены в наскальных изображениях Гегамских гор (рис. 273, 276), имея свои весьма близкие параллели в этнографии некоторых племен Азии, Африки и Сибири. Охотничье племя ланов и сегодня продолжает выводить на скалах подобные рисунки перед тем как выйти на охоту. Говорят, что изображения эти делают лишь маги-чудотворцы, при участии некоторых избранных членов тайных обществ. Эти первобытные жители Померания совершая определенные обряды у наскальных изображений, они почитают даже древние, доисторические (не свои) петроглифы дарами и жертвами. Для удачной охоты на своем оружии они вырисовывают тех животных, которых хотят убить¹. Эти рисунки напоминают выгравированных зверей на кубанских топорах эпохи поздней бронзы. Независимо от своего религиозно-магического характера, все изображения, связанные с охотничьими сценами, указывают на чрезвычайно важную роль охоты на протяжении длительного пути развития первобытной культуры Армении.

¹ J. Möringer, The Gods of prehistoric man, London, 1930, стр. 137—138.

Эта ее роль подтверждается и остеологическим материалом, добытым раскопками поселений Араратской равнины V—I тысячелетий до н. э. Среди этих материалов охотничьей добычей являются именно костные остатки благородных оленей (*Cervus elaphus*), лосей, зубров, козлов (*Capreolus capreolus*), диких козлов (*Saiga edgarrus*), джейранов (*Gazella subgutturosa*), куниц (*Martes foina*), аюлов (Felis pardus), кабанов (*Sus scrofa*), лисиц (*Vulpes vulpes*), лебедей, уток, гусей, перелетов² и т. д., которые вполне соответствуют животным, изображенным на скалах Гегамских гор. На этом основании можно предположить, что именно охотники и ранние скотоводы Араратской долины занимали чудесные пастбища Гегамских гор, отгоняя свои стада вслед за растаявшим снегом и выступающей сочной зеленью. Здесь они занимались охотой и скотоводством одновременно, поскольку эти занятия связаны были неразрывно. Этот естественный процесс длился тысячелетиями, так как местные племена Араратской равнины, привозившие к своим сырым участкам и незначительным земельным участкам на плодородных берегах рек и примитивным каналам, по сути никогда не покидали плодородную равнину, если не учитывать периодические незначительные перемещения поселений в пределах той же местности в связи с высыханием и изменением русел рек, ручьев и арыков. Таким образом, создавались возможности бесперебойно высокого развития скотоводства и земледелия, сохранения, более полного оформления и процветания религиозно-культурных традиций и связанных с ними наскальных изображений. Лишь по этой причине, увеличиваясь количественно и распространившись все шире и шире, наскальные изображения Гегамских гор являлись все новые и новые черты и особенности.

Едва ли не самым главным из них является часто подчеркиваемое стремление первобытных охотников сохранить богатства животного мира, защитить детенышей, отделить некото-

рую долю зверей от предназначенных для убоев. С заботой сохранения стад от поголовного уничтожения связана целая серия скальных рисунков, в которых охотники нападают на животных голыми руками, с переклами или дубинками, применяют всевозможные ловушки и капканы (рис. 107, 138, 179, 181, 196, 200, 201, 206, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 238, 240—242, 244, 251, 321, 322, 333), стараются скорее укротить, оглушить, поймать их живыми. Имеются даже сцены укрощения могучих зубров и туров с помощью лассо или дубины. Таким образом, эти рисунки отображают важную тенденцию развития экономики первобытных общин, заключающуюся в сохранении многочисленных стад диких животных, сохранении базы материального производства, в выращивании новых стад прирученных, одомашненных животных для сведения постоянно надежной базы питания. Это и есть начало начал возникновения производящего хозяйства.

***

В первобытных святилищах Гегамских гор, наряду с охотничьими сценами, часто встречаются также изображения воинов-стад различных животных, вместе с астральными знаками, как бы подчеркивающими небесное их происхождение (рис. 64, 182, 208, 216, 299, 300, 301). В группах подобных рисунков выступают целые семейства животных, состоящие из пропорционального количества самок, самцов и детенышей (рис. 183), следовавших на водопой, в одностороннем, скученном построении (рис. 38, 60, 189, 213, 239) или привольно насажившихся в смешанных стадах различных домашних животных, образуя как бы общинную собственность наших отдаленных предков. Последовательная и цельная гамма чудесных изображений ведет нас по сложным, тернистым и опасным путям становления и развития скотоводства. Наряду с укротителями диких быков, орудовавшими дубинками, веревками, сетями, капканами, устраивающими загоня, покоряющими зверей голыми руками или с помощью заклинаний, выступают также привязанные (рис. 166, 176, 179, 225 и т. д.),

² С. К. Междуречье, Мезолитические эпохи бронзы на территории Армении (апортеферат), Ереван, 1963.

стреноженные козлы (рис. 207, 208) и даже целые их семейства со стреноженными вожаками впереди (рис. 54, 283). Подобные изображения чрезвычайно характерны для искусства раннекотловодческих общин Армении, Закавказья и Азии. Сходством сюжетов, геометрических очертаний и даже стилей поражают, например, среднеазнатские изображения Курганских гор¹, Чадакская², Сырдарья³. В целом группе других изображений (рис. 208, 209) рядом с животными (привязанными, стреноженными или волыными) появляются мальчишки и собаки, охраняющие или сопровождающие иногда даже мелкие стада. Дети, тяжелая обуза для охотников каменного века, постепенно превращаются в рабочие руки. Наравне со взрослыми весьма часто они ташат животных за веревку, за хвост или бороду (166, 176, 179, 225). Все эти «повседневные дела» не обходились без «вмешательства и помощи» небесных сил, божеств, духов, душ предков, изображаемых в виде геометрических и пиктографических знаков, в виде антропоморфных и фантастических существ.

В одном из больших композиционных рисунков, выведенном на колоссальной глебе, направленные слева направо динамично красивые фигуры безроговатых козлов изображены в окружении собак, самых различных небесных символов и пиктографических знаков (рис. 234). В центре композиции расположено антропоморфное существо, в позе закланья, с солечным символом слева. Очевидно, это безмятежное, беззаботное для нас существо не является однако простым смертным. Это небесный, божественный пастух, дух-хранитель животных или же просто-напросто почитаемый образ предка-скотовода. Что подобные композиции имеют чисто религиозный, культурно-

магический характер, ясно видно из следующего изображения (рис. 235). Здесь также представлены различные символы, фигуры животных и антропоморфное существо в позе закланья, но, помимо всего этого, изображены также могучий небесный бык, с лязгающими из рта струями живительной воды. Подобные рельефные изображения покрывали известные в Армении каменные стелы вышало, которые могут быть интерпретированы и в качестве культовых памятников, воплощающих силу стихии и начало плодородия, в связи с народным пониманием этого слова. Явление вышала воспринималось в древности как гроза, гром и молния и отражалось в облике бычка, колоссальных рыб, змей и других животных, связанных непременно с идеей плодородия.

* * *

Довольно значительная серия наскальных изображений Гегамских гор связана с культом плодородия непосредственно и отображает различные детали его проявления (рис. 200, 255, 267): детеныши, сосущих мамку (рис. 257—259), самок со спонии «младенцами», самки и самцов в позе совокупления (рис. 253) и пр. и пр. Акт совокупления зачастую представляется в естественно-натуралистической манере, в окружении людей, разнообразных животных, астральных и пиктографических знаков, которые как бы подчеркивают важность обстоятельства (рис. 253). В иных случаях магический акт совокупления животных представляется в присутствии, «под наблюдением и покровительством», антропоморфных женских и мужских фаллических фигур, божеств плодородия, которые сами выступают нередко в аллегорической позе осеменения земли (рис. 250). Возможно, что в данном случае мы имеем дело с солечными божествами, так как в других композициях именно они изображены с разнополыми парами животных (рис. 253, 317, 318, 321). В некоторых случаях в центре композиции с разнополыми животными изображены крупные фигуры мужчины и женщины, с гипербо-

тически подчеркнутыми грудями (рис. 250—251). Следует иметь в виду, что в религии Древнего Востока, тем более в первобытную эпоху, всеобъемлющий культ плодородия универсально смыскал систему религиозно-культурных представлений и верований, поскольку в конечном счете все сводилось к основной идее оплодотворения, возобновления, благополучия, расцветания всей живой природы, к идее продолжения рода человеческого. Поэтому ритуальные обряды и действия, посвященные культу плодородия и в древней Армении, не ограничивались пределами летних месяцев, горными святилищами альпийских лугов. Они повторялись, по-видимому, периодически и поздней осенью, и ранней весной, в связи с окончанием или началом сельскохозяйственного года в святилищах постоянных местожительства или в священных уголках сыровых хижин. В одном из неолитических поселений Копийской равнины открыто несколько святилищ подобного рода, относящихся к VII—VI тысячелетиям до н. э. Чудесные настенные росписи их с женскими фигурами, рельефные крупные головы быков и прочие подробности хорошо укладываются именно с культом плодородия⁴. Остатки подобных святилищ III—I тысячелетий до н. э. открыты и в Армении⁵. Они отличаются особым набором культурных «абстрактно-модернизиских» статуеток женщин, бычьих голов, домашних животных, глиняных моделей повозок и пр. и пр.

С большим старанием, искусством и любовью изготовлявшая подобные статуетки, ранние земледельцы и скотоводы Армении, вероятно, усматривали в них магическую силу сохранения и увеличения поголовья скота. Точно так же во время повогодных празднеств армянские крестьяне изготовляли чудесные зооморфные блины и отдавали их на съедение домашним животным, стараясь подогреть

действием уберечь скот от дурного глаза, всевозможных заболеваний и падежа⁶.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа, в конце второго и в начале I тысячелетий до н. э., вместе с бронзовыми статуэтками быков, коров, лошадей, свиней и других животных отливали также статуэтки голых женщин с рогом изобилия в руке⁷. Забота сохранения животных далеко не исчерпывалась культо-магическими обрядами и проявлялась более в практической деятельности ранних поселенцев Армении. Во многих наскальных изображениях Гегамских гор представлены мальчишки, армяне и собаки, стерегущие животных или мелкие стада (рис. 210, 219, 271). Стадо из 24 безроговатых козлов изображено в большой композиции, занимающей 4 кв. м площади (рис. 283). Перед стадом стоит стреноженный козел-вожак, а за ним пастух с собакой, который характерным движением рук как бы собирает стадо. Над стреноженным козлом изображено полулуние, а над другими—разные пиктографические знаки. Эта композиция целиком и полностью пронизана стремлением разведения, размножения и выращивания стад сельскохозяйственных животных.

Таким образом, несмотря на свой религиозно-культурный характер, описанные выше наскальные изображения раскрывают перед нами материальные возможности, пути, условия и средства становления производящего хозяйства. Постепенное освоение альпийских лугов в последнедокаменное время создало практически неисчерпаемые возможности не только для охоты и становления скотоводства, но и для весьма раннего оформления полукочевой формы скотоводства и производных скотоводческих занятий, развитие которых вело к накоплению прибавочного продукта и расширению межплеменного обмена. Не случай-

¹ «Знамя—связь», 1968, № 1, стр. 22—23.

² Г. В. Шадрин, Охота и domestication животных по наскальным изображениям Чадакская. История материальной культуры Узбекистана, II, Ташкент, 1961, а также Н. Field, Russian Translation of the peabody of Archaeology and ethnology, Harvard University, vol. III, № 1.

³ Там же, стр. 149—154, рис. 24—25.

⁴ „Anatolian Studies“, vol. XII—XIV, Ankara, 1962—1964, стр. 41—110, 43—103, 39—120.

⁵ А. А. Маргаритова, Знание тысячелетий отделяется, «Гаруза», Ереван, 1967, № 6, стр. 47 и след.

⁶ Н. Н. Омарьян, Армянские статуэтки безроговатых козлов, «Знамя—связь», 1968, № 2, стр. 92—97.

⁷ См. коллекция статуэток из Нюбергена, Стефановиде и Казетия, а также А. А. Маргаритова, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, стр. 275.

но, в VI—IV тысячелетиях до н. э. территория всего Армянского нагорья, в том числе смежные районы восточной Грузии и Западного Азербайджана, покрывалась довольно густой сетью раннекотловодческо-земледельческих поселений, в культурных слоях которых археологи находят костные остатки домашних животных, похожих на оvestки диких предков, и продукты костерезного, кожевенного, ткацкого, гончарного, деревообделочного, металлургического и других ремесел, развившихся на базе скотоводства. Развитие этой единой во внешнем облике, широко разветвленной материальной культуры ведет к окончательной этнической консолидации и выкристаллизовыванию хуррито-армянских племен Армении, к их ускоренному социальному прогрессу. Именно этими обстоятельствами объясняется также столь глубокое развитие первобытного искусства, столь широкое, повсеместное распространение наскальных изображений, их колоссальный хронологический охват и значительные общности. От Арагаца до Сюникских гор, общей протяженностью около 180—200 км по прямой, можно увидеть наскальные изображения со сценами охоты, приручения и одомашнивания животных, если не совсем идентичных, то по крайней мере весьма сходных, свидетельствующих о глубоких хозяйственных связях в масштабах всего Армянского нагорья.

• • •

Значительный прогресс общественной жизни, обусловленный определено установленной базой материального производства и консолидацией крупных этнических единиц, ускоряет, в свою очередь, процесс оформления первобытных культов и верований в глубоко самобытную систему идеологических представлений. Последними, исключительно практические нужды и заботы превращают раннего скотовода-пастуха и земледельца в первого «исследователя» звездного неба, климатических изменений, приливов—отливов рек и многих других явлений стихии. Все это получает свое наивно-красивое толкование в фантастически ярких, первозданных мифах и легендах, загадках и сказаниях. Поэтому не случайно многие из наскальных изображений Гегамских гор и других мест непосредственно связаны с звездами, солнцем, луной и другими силами стихии, с олицетворявшими их древними мифами и легендами, значительная часть которых сохранилась в современном армянском фольклоре, пробиваясь через лабиринты хуррито-армянских этнических пластов.

В наскальных изображениях Гегамских гор чрезвычайно большим числом представлены геометрические символы солнца, луны, небесных тел и молнии, сделанных в виде выгнутых друг в друга концентрических и лучистых кругов, колеса, лепестковидных больших цветков, полулуния, крестов, свастики, волнистых линий (змеи) и пр. и т. д. (рис. 294, 295, 299, 303, 305). Нередко встречаются и целые комплексы подобных знаков, которые, вероятно, являются схематическими обозначениями известных в то время созвездий. Астральные представления первобытного времени были весьма живучи и в раннесредневековой армянской среде. Еще в V веке н. э. крупнейший представитель армянской теологической мысли Езник Кольбаши приходилось вести ожесточенную борьбу против всякого рода «решей отшельников, почитающих солнце и описывающих его в виде лучистого (многосвиного) колеса. Моеучей сакой солнечного божества объяснил солнцелюбовники жизнедеятельность всех живых существ, воеуюкую, по их словам, все они были зависимы от природы солнца, как лучи (спички) от колеса»¹. Изображения солнечных дисков в наскальных рисунках Гегамских гор и других памятниках первобытного искусства довольно точно иллюстрируют приведенное выше описание.

С другой стороны, само понятие солнечного диска-колеса легко ассоциировалось в древности с понятием повозки, телеги, колесницы и упряжных животных. Все эти понятия семантически равносильны и логически продол-

¹ *Եզնիկի Կողբանիկի Կերտուքը, Եզնիկի արքայադ. ԲԻԻԻ՝ ԻԿ՝ 1914, էջ 142.*

жат. Выполнив одной и той же функции. Поэтому не удивительно, что в изображениях Гегамских гор имеется также запятаянная парой могучих быков (рис. 159) четырехколесная повозка, с безрозовыми козлами, которые в данном случае выступают в качестве небесных светил. Особенно большое количество подобных повозок встречается в аналогичных изображениях Сюникских гор¹ в Армении, в европейских и африканских первобытных фресках, на керамических и бронзовых предметах прикладного искусства. В археологических материалах III тысячелетия до н. э. в Армении, Грузии и Азербайджане выделяются глиняные модели всевозможных повозок и телег, с бычьей упряжкой. На лбу этих животных выведены иногда звездные знаки². Это обстоятельство, а также наличие многочисленных повозок и колесниц на бронзовых поясах Закавказья, с титаническими антропоморфными фигурами, сопровождаемыми геометрическими изображениями солнца, не оставляют сомнения, что повозки и колесницы эти непосредственно связаны с почитанием солнца³. Семантически очень близкие изображения встречаются и в культуре урартского периода. На оттиске одной печати сохранились отпечатки четырехколесной повозки с дышло, ярмом и очень ярким солнечным знаком над ней. За повозкой шествует верховный жрец (или сам бог) с распростертыми руками, а перед ней посвященное солнцу фантастическое животное, также с солнечным символом на груди⁴. На оттиске другой урартской печати вместо повозки изображена ладья, тоже в сопровождении человеческой фигуры, фантастического животного и солнечных знаков⁵. Самыми разнообразными изображениями солнечной ладьи полны памятники древнего искусства Египта и Двуречья, многие наскальные изображения западной и восточной Ев-

¹ *Гр. Карапетян, П. Софья, ук. соч. (на арм. яз.), 1949, стр. 35.*

² *Б. В. Погосовский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 35.*

³ *А. Р. Нерсисян, Сцены культа солнца в Армении и жолу Европы, «Траверс», 1967, № 4, стр. 79—80.*

⁴ *Б. В. Погосовский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, рис. 90.*

⁵ Там же, рис. 92.

ропы, соседнего с Арменией Азербайджана⁶ и, наконец, петроглифы самой Армении на склонах Арагаца и других горных вершин. В армянском народном толковании также солнце и луна всегда выступают вместе на небосводе. Чтобы выразить понятие «солнце-луна» армянская загадка гласит: «Брат и сестра плывут (бука, ходят) по морю в ладье»⁷. Здесь брат и сестра интерпретируются как божества солнца и луны, а море—как пупурный небосвод.

В наскальных изображениях Гегамских гор и вообще в памятниках древнего искусства всей Армении, понятия небосвода, солнца, луны, небесных тел неразрывно связаны с образом птицы. Одна из наскальных композиций Гегамских гор, представляющая собою звезду ассоциацию (рис. 290), в центральной своей части имеет изображение очень большого лучистого диска солнца и сидилицы на нем крупной птицы с направленным к «огненному» шару клювом. Этот мотив, очень часто повторяющийся и в искусстве поздней бронзы⁸, имеет свою точную параллель в следующей армянской загадке: «Пролетела птица по небосводу, с золотым «лаком» по рту». «Золотой лакан» интерпретируется здесь как блестящий солнечный диск⁹. В другой народной загадке, дополняющей вышеприведенную, солнце, луна, небесные светила рассматриваются в качестве двух наседок со своими птенцами¹⁰. Следует добавить здесь, что в наскальных изображениях Гегамских гор также весьма не редко встречаются рисунки подоплавающих птиц вместе с астральными знаками, а на крашеной керамике II тысячелетия до н. э. аналогичные птицы повсеместно выступают наряду с крупными солнечными дисками¹¹.

¹ *А. А. Фармакоз, Памятники первобытного искусства, М., 1967.*

² *Մարտիկ Նուրբախյան, Հայ Գեղարվեստի Տեղեկագիրք, Երևան, 1962, էջ 7.*

³ *Չ. Չ. Գրիգորյան, հղ. աղբյուր, էջ 82.*

⁴ *С. Арутюнян, ук. соч., стр. 27.*

⁵ *С. Арутюнян, там же, стр. 10.*

⁶ *А. Р. Нерсисян, ук. соч., стр. 11, 20.*

В памятниках искусства Гегамских святилищ особо важное место занимают также рисунки, отображающие явление грома-молнии и других стихийных сил. В подобных сценах очень часты фигуры малых или больших безроговых козлов, между рогами и корпусом которых выведены кресты, свастики, мелкие человеческие фигуры (рис. 298, 299, 300, 302, 303, 305, 318, 328, 330, 331 и т. д.). Над корпусом некоторых козляных рисунков полукругом расположены как бы излучающиеся от них углубленные кружочки или пламенивидные черточки-штрихи. Эти изображения, как будто преднамеренно сделаны нашими отдаленными предками для иллюстрирования армянской народной загадки «Сам козел, спина искра»¹, что непосредственно обозначает явление грома-молнии.

Изображениями животных наши предки не только обозначали солнце, луну, отдельные светила или явления природы, но и весь небосвод в космическом его смысле. Выше уже отмечалось, что многим животным изображениям наскальных композиций Гегамских гор сопутствуют их эквиваленты в виде геометрических астральных символов. Это обстоятельство является неоспоримым доказательством не только «небесного происхождения» животных, но и того, что они в данном случае выступают как светила-звезды или целые созвездия. Так воспринимали небосвод и древние армяне. В одной из народных загадок, блестяще выражающей образ мышления раннекостоведческой поры, звезды, солнце и луна представлены в виде стада овец и пастуха-курда в острокопечной шапке, который со своей небесной высоты день и ночь смотрит на землю. Очевидно, пастух здесь аллегорически представляет солнце и луну, а овцы—светила². В другой загадке звездный небосвод изображен в качестве круглого сита, наполненного астралами различных животных³.

Как в армянских загадках, так и в наскальных изображениях вместе с небесными те-

лами-свастами очень часто выступают божества солнца, луны, грома-молнии, охоты в виде крупных антропоморфных фигур, придающих особое значение и без того сложным, интересным композициям. Эти фигуры изображены в стоячей или полусидящей позе, с распростертыми руками и сильно растопыренными пальцами, напоминающими руки солнца (рис. 307, 308, 316—319) или длинные десятик-ля растения. Лунаши покрыта иногда не только голова (рис. 311), но и грудь и другие части тела (рис. 310). Фигуры часто изображаются в интересных головных уборах в виде полулунны. Многие из этих фигур (рис. №№ 310, 312, 317, 321) выгравированы вместе с козлами и представляют собою, очевидно, воплощение молнии и грома или огненного зарева. Почти совершенно аналогичные другие фигуры, также находящиеся среди животных (рис. 319), сопровождают геометрическими символами солнца и луны, обозначая именно эти божества. Подобное «соусуществование» солнца и луны в наскальных изображениях имеет свои, весьма четкие сопоставления в богатом фольклорном материале Армении, где солнце и луна представляются в образе брата и сестры, заменяющих друг друга в дневном круговороте. Некоторые из этих образов высецены в магическом действе оплодотворения земли, с сильно подчеркнутыми фаллами, в сложных композициях наиболее древней хронологической группы. В одной из них (рис. 318) сцена оплодотворения представлена при участии леопарда, козлом, разнообразных астральных знаков. По-видимому, здесь фигура фаллического солнечного божества выступает в качестве покровителя земледелия и скотоводства, каковые в изображении европейского неолита или в образах армянской мифологии представляются с серпом или с косой в руках⁴.

В другой композиции, очень близкой по смысловому своему значению, изображены представители четвертичной фауны: разноплеменные зубры, гигантские или благородные олени, безроговые козлы, пресмыкающиеся и дру-

гие животные в сопровождении пиктографических и геометрических знаков. Солнечное божество с распростертыми «лучистыми» руками занимает нижний левый угол «полотна», в сцене преследования хищника дубинкой, копьем или луком. Под ним помещено изображение солнечного диска (рис. 324).

Композиция с участием солнечных божеств создавалась, по-видимому, на протяжении всей первобытной истории, поскольку они занимали важное место в духовной жизни общества. В этой связи чрезвычайно интересны культовые изображения динских больших сосудов IX—VIII вв. до н. э., которые выполнены резьбой и налепами, но семантически очень близки к вышерассмотренным, гораздо более древним наскальным рисункам¹. Изображение эти расположены в отдельных узких, или широких, горизонтальных поясах в следующем порядке: пзд венчиком сосуда резной техникой выведены гирлянда кружков и большие солнечные рисунки с крестообразной сердцевинкой, которые оставляют впечатление звездного неба. Под ним, в отдельной, очень широкой полосе, между крупными солнечными изображениями расположены налепные фигуры козлов, оленей и других животных-светил, с астральными или лунными символами вместо глаз и длинными лучеобразными морфными фигур центральное место занимают антропоморфные, солнечные божества, а над ними «лучистой» головой, распростертыми руками, растопыренными пальцами, с дубиной или копьем, в значении покровителя животных. Здесь присутствуют также фигуры фантастических вышавов, с рыбами торсом, змеиной головой, лучистым окончанием ног и крыльев. Олнещветрия собою идею грома-молнии и сопутствуя солнечному божеству, эти фантастические существа, вероятно, также связываются с культом плодородия в качестве представителей небесной воды и других могучих сил стихии. В остальных поясах опи-

сыаемого сосуда те же самые астральные знаки изображены в сочетании с острокопечными шипечками и фигурами длинных извивающихся змей. Орнаментальные мотивы ливнских культовых сосудов символизировали, таким образом, могучие силы небесного горючего, связанные с культом плодородия (солнце, гром и молния, звезды, небесный океан). Те же божества солнца, грома-молнии, стихии выступают в своих доурартских формах и почти в динских хронологических рамках, в урартской глиптике, на так называемых «асиринских» печатях, в несколько иных сочетаниях. Интересно, например, изображение фаллического солнечного божества с «лучистыми конечностями», вместе с древом жизни и крылатым конем-пегасом². Здесь, несомненно, подчеркнута земледельческая функция божества. На двух сторонах другой урартской печати представлены аналогичная фигура стоящего бога-громоовика и такая же колеснопреклонная фигура солнечного божества под асиринским крылатым диском штурва-солнца³. Эти глиптические изображения, к сожалению, не только не в урартских, религии божества стихии мыслились и изображались в общей взаимосвязи, как в наскальных рисунках, но и на то, что они носили традиционные формы древних петроглифов, несмотря на значительные собственно урартские или асиринские интерполации. Разница, по сути, заключается в том, что «пешие» боги-громоовики древних петроглифов в урартских изображениях выступают на спине быка и носят малоазийское название бога Теуба, равно как солнечное божество получает мусассирское имя Ардани или собственно быайское имя Халди.

Семантические и формальные связи наскальных изображений Армении вполне раскрываются и в ряде других сопоставлений. На целом ряде урартских цилиндрических и гиревидных печатей выступают преследующие вышавов, оленей, козлов, свиней и фантастических существ охотники или терои в масках, во-

¹ С. А. Арутюнян, ук. соч., стр. 11, 20.

² С. Арутюнян, ук. соч., стр. 100.

³ Там же, стр. 10.

⁴ J. Maringer, ук. соч., стр. 172, рис. 54.

¹ Н. В. Чубинская, *Древние памятники Армянского Востока* и *Армянские Армянские древности*, *Армянский архивологический журнал*, *№ 2*, Ереван, 1946, лф. 6.

² Е. Е. Погосский, *Кармир-Базур*, III, Ереван, 1953, рис. 42 и 43.

³ Там же, *Кармир-Базур*, I, Ереван, 1948, рис. 76.

оруженные луком и стрелой¹. Они прочно увязываются с петроглифами Гегамских гор и других районов Армении не только в сюжетно-семантическом отношении, но и множественно совершенно идентичных геометрических, пиктографических и идеографических знаков.

Детальный анализ и сравнительным изучением можно доказать, что урартская глинтка и лежащие в ее основе религиозные представления прямо и непосредственно опирались на древней местный субстрат, в то время как наличие в ней элементов, привнесенные ассирийским влиянием, подчас носили чисто внешний, формальный преходящий характер. Важные параллели наскальных изображений и памятниках искусства эпохи бронзы и Урарту указывают с очевидностью на единый характер земледельческо-скотоводческой идеологии, обусловленной эволюционным развитием общества и сохранением тысячелетней традиции.

Удивительно живучие и совершенно аналогичные изображения божеств стихии встречаются повсеместно в разновременных памятниках Месопотамии и Ирана, Азербайджана, Средней Азии и Сибири, Европы и Африки, даже в современном изобразительном искусстве африканцев и на гошарных изделиях армян.

Исследую аналогичные изображения солнечных божеств и громовиков в петроглифах иберийского (Испания) неолита и шведской бронзы, немецкий археолог И. Марингер отмечает, что обнаруженная в пещере Лос-Летгерос-Аль-Марин фигура солнечного божества, наделенная огромным фаллом и держащая в руке серп, была представлена в своей функции урожая и плодородия². В других случаях подобные фигуры представлялись с боевыми топорами, которые как на Востоке, так и на Западе являются символами божества грома-молнии и стихии. В качестве геометрических символов этих божеств в петроглифах Европы выступают концентрические кружки, спирали,

кружки с крестообразной сердцевинкой, как это наблюдается и в наскальных изображениях Армении. Допустимо ли здесь предположение о том, что описанные выше изображения привнесены были в Европу кочевниками Азии или Африки и нашли там широкое распространение в условиях позднего развития скотоводства и земледелия? Служит ли для этого основанием отсутствие диких предков многих современных животных, культурных злаков на территории Европы в послеледниковую эру или весьма раннее развитие скотоводства, земледелия и связанных с ними общественно-экономических институтов на Востоке?

***

В наскальных изображениях Гегамских гор целой серией представляются рисунки всевозможных двуглавых змей, гидрий, вишапов, козо-змей, фантастических хищников, сверхъестественных существ и борющихся с ними героев, связанных с древними космическими представлениями, легендами и мифами, которые являются не совсем отдаленными предками-прообразами армянских. Для петроглифов Сюника, Арагаца и Вардениса, например, очень характерны сцены борьбы героев или богов со змеями и вишапами, сцены, которые напоминают раннеармянские мифы о змеборазе Артавазде и Вагаге, аналогичное грузинское сказание об Амيرانе и яркие изображения кобанских топоров. Целый ряд других композиций посвящен «тематике» борьбы между богом солнца и громовержем. В этой связи чрезвычайно интересно одно из наскальных изображений Вардениса, занимающее 6 кв. м площади и выполненное глубоко врезающей техникой³. Центр этой композиции занимают очень крупные, чудесные солнечные диски из концентрических линий, спирали и лепестков, а также несколько других астральных рисунков. Выше расположены еще две группы подобных изображений. Однако из них

состоит из трех крестообразных фигур, пиктографического знака и солнечного диска с крестообразной сердцевинкой. Другая сюжетная более сложная система изображений. Это оваль, заполненные полуоберченными углублениями, отдельные выбитые горизонтальные ряды таких же углублений, кресты и полудуги. Очевидно, в трех вышеописанных группах представлены определенные семейства звезд, совершенно идентичные и равносильные. Под этими созвездиями располагается чудесная композиция, являющаяся как бы мифологическим раскрытием изображенных выше символических рисунков. В этой композиции антропоморфные божества стихии выступают в характерных своих атрибутах. Бог солнца представлен здесь с распростертыми руками, с солнечным конем, полудуем и рядом стоящим конем. Напротив изображены боги-громовержцы, с колоссальными молне-змеями в поднятых руках. Все остальное пространство композиции заполнено являющимися фигурами змей-молний, отображающих как бы беспокойный, грозный небосвод в момент ожесточенной, божественной схватки. Элементы этой темы, вечной и общей для всего Востока, сохранились и в армянской мифологии, в образах и функциональных особенностях солнечных божеств Ваагга и Мистра, засушных героев-богатырей Санасара, Багдасара, Мгера и Давида. Некоторые из них наделены могучими силами гроха-молнии (Санасар, Багдасар), другие являются драконоборцами или львоборцами (Ваагг, Мгер), были неразрывно связаны с солнцем и морской стихией чудесным, мудрым конем Куркик-Джалали и Туром Авлунги (меч-молния). Едва ли не наиболее интересным из них является образ бога Мистра, изображающегося в лучистом головном уборе и с ивняющимися змеями-молниями в руках, равно как фигуры наших наскальных рисунков.

Многие из перечисленных выше образов армянской мифологии являются божествами, полуоберченными-получеловеческими существами, в то же самое время светлыми (Михр, Ваагг, Алик и др.), предками древнеармянских родовых общин. Поэтому не исключена

возможность, что многие из фигур гегамских изображений, сопутствующие солнечным или астральным знакам, являются образами предков гегамских охотников, равно как родоначальник армии богатыря Алик, представляемый одновременно в качестве безстрашного охотника-предка, могучего лучника, среди разнообразных животных⁴, в качестве патриарха-родоначальника, со своими сыновьями, внуками и правнуками⁵, как свинная яркая звезда Арпад, со своим созвездием⁶.

Едва ли можно сомневаться в том, чтобы потоки палеолитических охотников Армении не сохранили бы древних традиций или богатую палитру легенд и воспоминаний о деяниях своих безстрашных предков-охотников, удалившихся в свой далекий, своеобразный мир и препратившихся в могучих духо-христе-лей для живущих их сородичей⁷. Логически вполне понятно, что не божественные, сведенные к нескольким простым линиям человеческие изображения охотничьих или мифических сцен наскальных изображений Гегамских гор (рис. 203, 204, 206, 224, 227, 229, 231, 232, 238, 340—342) должны представлять самих предков, покойников или души их в ассоциации звезды неба, поскольку согласно древним верованиям многих народов, и в частности армян, своеобразным богатием предков являлся небесный мир, где они превращались в созвездия и через свое звездное существование оказывали чудодейственное влияние на судьбы каждого своего сородича⁸.

Таким образом, вполне допустимо, что сплассанное выше наскальное изображение Вардениса, ассоциирующее антропоморфные фигуры и определенные системы созвездий, может иметь весьма конкретное отношение к почитанию и божествлению предков. Подобные наскальные изображения в Армении

¹ Б. В. Петровский, Кавказ-бюл., 1, рис. 50—74 и др.

² J. Maringer, *uk. sov.*, стр. 171—173, рис. 52.

³ Гретья петроглифов Вардениса была обнаружена архитектором-художником С. Б. Петросовым, работавшим в составе экспедиции Института археологии и этнографии АН Армянской ССР.

⁴ Р. В. Багдасарян, *ՊՅՄԸ Հայաստանի Տնօրենի Տեղեկագիր*, № 8(12), Ереван, 1941, էջ 29—36.

⁵ Մովսիս Խաչատրյան, *Գամալիթիկ Շարքի Տնօրենի*, 1881, 94, № 4—44.

⁶ Մ. Կրկանյան, *Երկրի, Ծառի, Իրիկի, 1866, էջ 66:*

⁷ J. Maringer, *uk. sov.*, стр. 130.

⁸ Մ. Կրկանյան, *Կղ. աղ. և*, էջ 120.

составляют весьма солидную группу и достойны самого пристального внимания. Рассмотренные теперь некоторые из этих композиций. Среди изображений Гетамских гор под номером 297 обозначена очень простая композиция, состоящая из двух козлиных и двух схематических антропоморфных сидящих фигур, которые сильно напоминают неолитические женские идолы Иерихона, Библа и Юмук-Теле (Мерсин)¹, Кикладских островов, Крита, Гносса², Иранского плато, Месопотамии³, Египта⁴ и дальней Португалии⁵, а также идолов Армении⁶, Грузии⁷ и Азербайджана, относящихся к эпохе бронзы. По своему семантическому значению очень близко подходит к рассмотренному и другое изображение из дано известных находок⁸, состоящее также из двух козлиных и четырех антропоморфных условных фигур. Однако эти последние отличаются от вышерассмотренных тем, что на них ясно обозначены органы женского плодородия — пупок и вульва, как это мы видим на неолитических фигурах Чатал-Уюка⁹ и многих поздних культовых статуэтках. Помимо этого, в описанной композиции фигурируют и точечные астральные знаки над козлами, которые явно указывают на смысловую связь этих изображений с понятием звездного неба или прямо на то, что все они представляют собою небесные светила. Это обстоятельство сильно выливается и при рассмотрении варденисских композиций. В одной из них (рис. 292) антропоморфно-условные женские фи-

гуры, полудунные и козлиные рисунки выступают вместе с созвездиями, изображенными в виде рядов (62 экз.) полуцифровых углублений, заключенных в специальные овалы. В другой аналогичной композиции козлиные фигуры заменены красивыми солнечными дисками, фигурой гидриды и бесконечным множеством полуцифровых углублений-созвездий. Имеется целый ряд вариаций (рис. 291) подобных изображений, с характерными отклонениями. Наконец, одна из наиболее интересных композиций Вардениса (рис. 293) сочетает в себе антропоморфно-условные парные женские фигуры, пиктографические знаки и большое изображение солнца с крестообразной сердцевинкой. На нем изображены четыре человеческие фигуры с распростертыми руками. Изображения двойных женских идолов¹⁰ и «солнечных обитателей» петроглифов Армении весьма характерны для всего Древнего Востока и имеют свои очень яркие параллели, с одной стороны, в первобытных наскальных изображениях многих стран, с другой, — в погребально-ритуальных материалах. В этой связи чрезвычайно интересны антропоморфные, расположенные крестообразно фигуры самарских халколитических расписных чаш (V тыс. до н. э.), которые не только напоминают «обитателей солнца» в варденисском изображении, но и сами воплощают в себе идею этого могучего светила, с распростертыми руками, растопыренными-лучеобразными пальцами и волнисто-выпуклыми волосами¹¹. Декорированные подобным образом керамические изделия имеются также в доисторических Сузах. Среди памятников доисторического Египта в погребальных фресках Иерокополиса также представлен солнечный диск с крестообразной сердцевинкой с изображениями животных и людей вокруг¹².

¹ E. Herzfeld, Die vorgeschichtlichen Töpfereten von Samarra, Die Ausgrabungen von Samarra, Bd. V (Forschungen zum Islamischen Kunst, II, Berlin, 1930, стр. 11—12, рис. 12).

² Г. Чадаев, Древнейший Восток . . . М., 1956, стр. 134—135, рис. 41.

³ Lloyd Seton, The Art of the ancient Near-East, London, 1961, стр. 34—35.

¹ I. Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford, 1953, рис. 45—46.

² Г. Чадаев, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, стр. 42, рис. 8.

³ M. E. L. Mallowes, Early Mesopotamia and Iran London, 1965, стр. 125, рис. 39—40, 123, 137а, 189—140.

⁴ Г. Чадаев, Древнейший Восток в свете новых открытий, рис. 36.

⁵ J. Moringor, ук. соч., рис. 36 и 49.

⁶ А. А. Маргаритов, Идолы из раскопок Каркирбузур, «Историко-филологический журнал», № 2, 1958, стр. 118.

⁷ А. И. Джавашвили, Л. И. Гаюта, ук. соч., рис. 280—282.

⁸ Л. А. Барсаган, ук. соч., рис. 12.

⁹ J. Melhaert, ук. соч., рис. 83.

Человеческими фигурами, изображенными на солнце, почти многие наскальные рисунки Гарона¹, относящиеся к эпохе бронзы, а также одновременные ориентальные мотивы погребальной керамики некоторых районов исторической Армении (ныне Азербайджан)². Эти последние расположены вокруг горла червоблещущих глиняных сосудов, непосредственно под солнечным изображением, выделенным с помощью врезных черточек-лучей, concentрических линий и мезандра, в таких сочетаниях, где непременно участвуют свастичные, козлиные фигуры и дунки. Некоторые из антропоморфных «обитателей солнца» представлены в знакомой нам позе распростертых рук и растопыренных пальцев, характерных для петроглифов Армении. Эти фигуры подчас полны белонкрустованным точечным орнаментом, напоминающим сияние.

Композиции, сочетающие звездное сияющее небо и условные антропоморфные фигуры, мы видим в наскальных рисунках и на глыбах мегалитических погребальных памятников Португалии, Испании и других европейских стран. Это обстоятельство недумасмысленно свидетельствует о проникновении астральных представлений в загробный мир, в погребальные культы и обряды. Человеческие изображения на погребальных плитах, фигуры животных на камнях кромехов, каменные и глиняные фигурки женских идолов в погребениях Армении, в свою очередь, указывают на взаимосвязи астральных представлений с погребальными, с почитанием предков, и на то, что в мироощущении древних насельников Армении звездное небо и предпосыла воспринимались как равнозначно-равносильные части единого. Так было во всех восточных религиях.

В этой связи немаловажный интерес представляют те верования и культы армян, которые относятся к покойникам и предкам, душе человека, взаимоотношениям ее с телом

¹ Z. Gabelitz, Bronzealteres Monumentaltank, Kobenhavn, 1962, fig 81 и др.

² Я. И. Гукельс, Археологические очерки, Баку, 1940.

и т. д. и т. п. Несмотря на свое христианское обличие, армянский фольклорный материал, обработанный и опубликованный М. Аветяном еще в конце XIX в., содержит в себе значительно древние пласты первобытного мышления и доспевствует осмыслению и интерпретации наскальных изображений. По данным М. Аветяна, души человеческие у армян мыслятся только во взаимосвязи с созвездиями или отождествляются с ними. Со звездами связываются не только душа человека, но и тело, жизненное его состояние: «Когда герой в затруднении, — пишет Аветян, — то звезда его тускнеет, когда он сражается с кем-либо, тогда на небе сражается и его звезда со своим соперником» («Сасна Црер», версия Давида и Мгера). Почитаемые предки и их звезды у армян мыслятся как души-хранители, ими кланутся как могилой отца, к ним обращаются с молитвой: «О, вы маленькие и большие звезды, будьте нашими защитниками, храните нас . . . от всех зол, от злых людей и злого часа» (Мавана, 308)¹. Даже средневековый любознательный певец обращается к звездам с мольбой о помощи².

Чрезвычайно большой интерес в интерпретации первобытных наскальных изображений Армении приобретают вскрытые М. Аветяном представления о том, что непорочные обитатели неба на звездах, что душа является светом или блеском, что душа в теле живого человека имеет форму огненного, светящегося шара, что зачастую души предков являются живущими в образе своего собственного силуэта или призрака и т. д. и т. п. Подобные представления, выявленные у современных первобытных племен и народностей, по сути не отличаются от вышерассмотренных и различаются лишь своей более непосредственной и прямой формой. По их верованиям, предки пре-

¹ M. Aghayan, Der Armenische Volks Glaube, Leipzig, 1899, s. 25, см. также В. Рубинин, Роды, том. 1, Рубинин, 1906, стр. 21—32.

² В. Рубинин, Песни и сказки древнейших народов, Рубинин, 1910, стр. 65.

Фольклорист С. Б. Арутюнян любезно предоставил нам чрезвычайно ценные материалы, которые значительно помогли в настоящем издании.

равняются в созвездия, живут на звездах и солнце, участвуют во всех делах живых членов племени, содействуют им через свое звездное существование, своим чудодейственным влиянием¹. Чужки, живущие на севере Советского Союза, до сих пор о мертвых говорят: «Они возвысились в небо, превратились в звезды». Пальцем показывая на звездное небо, они добавляют: «Этот наш народ, многочисленный прежде, и малочисленный ныне».

Все эти представления, по-видимому, не совсем далеко отошли от мирозерцания палеолитических азиатских племен, которые хранили в пещерах раскрашенные шаровидные гальки и верли, что в них таится души предков, их духовное состояние и сила. Подобные же круглые раскрашенные шары-чуринги изготавливают современные тасманийцы. Они бережно хранят свои чуринги, вери, что последние являются собою души предков. Когда у тасманийской женщины спросили об их назначении, она ответила: это мои отдаленные предки, покойные члены моего племени. Арунты центральной Австралии также хранят чуринги с духами своих женских и мужских предков в священных пещерах и убеждены, что подобным магическим действием они приобретают силу и духовные качества предков.

Приведенные выше данные наскальных изображений Гегамских гор, Вардениса и Арагаца, данные по фольклору и этнографии армян как будто не оставляют сомнения в том, что выбитые на скалах схематические человеческие фигуры на фоне звездного неба были специально предназначены для почитания предков. Это явление наблюдается повсеместно, в различных уголках земного шара, где имеются наскальные изображения.

Говоря о значении наскальных изображений Армении, нельзя упустить и одно чрезвычайно важное обстоятельство, неоднократно упоминаемое выше. Это наличие чрезвычайно богатого и разнообразного комплекса символов и пиктографических знаков, выступающих вместе с человеческими и животными

изображениями в охотничьих, магических целях или же совершенно самостоятельно.

Это особо важная глава первобытной культуры, которой следует посвятить отдельную работу ввиду многозначности материала, широкого распространения этих знаков на скалах², стенах погребальных памятников³, на поверхности глиняных сосудов⁴ и прочих культовых предметов в пределах Армении, Грузии и Азербайджана. Аналогичные знаки очень часто также в петроглифах Европы и Азии, в памятниках современного австралийского искусства. Обстоятельство весьма широкого географического распространения символов и пиктографических знаков на определенной стадии развития первобытной культуры и особое применение их в памятниках культуры, в частности в петроглифах и погребальных сооружениях и инвентарях, могут служить весьма солидным аргументом в пользу наличия особой формы письменности в первобытной Армении (не позже V—III тысячелетий до н. э.), которая применялась в культово-магических целях и могла стать основой для раннеармянских письмен священников Мехянов.

***

Одной из наиболее важных задач, связанных с изучением наскальных изображений Армении, является вопрос их исторической классификации и датировки, без которых эти первоклассные памятники духовной культуры прошлого не смогли бы стать подлинными источниками. Культурные слои, образовавшиеся остатками традиционных жертвоприношений в чудесных святилищах Гегамских гор, непосредственно под изображениями, были, большей частью, смыты дождями и снежными потоками на протяжении тысячелетий, и наши разведывательные шурфы не дали ре-

¹ См. С. Г. Барбаридзе, *Ук. соб.*, стр. 41.

² О. М. Джаваридзе, *Археологические раскопки в Триалети в 1959—1963 гг.* «Советская археология», № 2, 1964, стр. 119, рис. 17—20.

³ Т. Н. Чубиншвили, *Древнейшая культура в Долине Куры и Аракса*, Тбилиси, 1965, табл. V—XI, XVII (на груз. яз.).

шестных, датированных материалов, если не считать находки двух каменных отбойников, которыми выбивались рисунки.

Остатки материальной культуры были выявлены лишь в районе одного из больших скоплений наскальных изображений, к счастью нашему, самого древнего среди известных в Армении петроглифов. Группа этих изображений располагается у подножия вершины «Большой Пайтасар», высечена на огромных вулканических глыбах, поверхность которых ныне сильно обветрена и «облущена». Изображения этой группы выделяются очень большими размерами (длина животных и людей достигает иногда одного метра), по сравнению со всеми другими группами Армении, грубостью линейного рисунка, широтой и глубиной самых линий, немногочисленностью и примитивностью композиций. Для петроглифов более характерно изображение отдельных больших фигур, преимущественно безоаровых козлов и затем быков. Как известно из обследования местности, наши отдаленные предки преподносили этим петроглифам «дары-жертвы». У колоссальных глыб этого скопления и в непосредственной его окрестности сотрудник Р. М. Торосян обнаружил целый ряд новежидных орудий, скребков и других изделий, которые имеют весьма убедительные параллели в инвентарях неолитических поселений Армении и служили в древности обработке продуктов скотоводства, широко применялись в охоте. Нет сомнения, что эти орудия употреблялись во время жертвоприношения у магических рисунков охотников и ставились на местах в качестве культовых реликвий¹.

Колоссальное количество изображений Гегамских гор, сюжетное их разнообразие, связанное с различными стадиями развития первобытной культуры, наличие линейного, контурного, промежуточного стилей, неоднократно нанесение новых рисунков на прежде существовавшие (рис. 190, 204), а также целый

ряд более второстепенных деталей, неоспоримо показывают, что Гегамские петроглифы относятся очень широко хронологическим диапазоном и, возникнув во времена среднего или позднего неолита, продолжают свое существование на протяжении тысячелетий. При этом отсутствие изображений некоторых характерных представителей четвертичной фауны, малые размеры фигур, условно-геометрическая стилизованная форма их передачи, абсолютное превалирование человеческих рисунков и их центральное положение совершенно исключают попытку отнесения их к древнекаменной и среднекаменной стадиям развития культуры². С другой стороны, наличие смешанного состава изображений некоторых сохранившихся видов четвертичных животных и их одомашненных соплеменников, разнородность и многочисленность собак, сцены приручения и одомашнения животных фиксируют неолит-энеолитическую, особую хронологическую стадию развития первобытной общины, когда на базе разнообразно богатой флоры и фауны Армении устанавливались дотоле неизвестные хозяйственные уклады, путем коллективно организованного, активного воздействия на природу. По данным палеозоолога С. К. Междуми³, изображения животных в петроглифах Гегамских гор в основном соответствуют видам, известным по остеологическому материалу раннеземледельческих-скотоводческих поселений V—III тысячелетий до н. э. Эти животные отличаются целым рядом признаков, унаследованных от своих диких предков, но являются уже вполне одомашненными и используются в разнообразных сельскохозяйственных работах в качестве тягловой силы. В этих условиях необходимость охоты и приручения особо опасных крупных животных постепенно отступала на второй план. И действительно, сцены охоты на туров, диких зубров, опасных зверей встречается лишь в

¹ В. Вагнерман, *Известия Армянского государственного университета*, Ереван, 1967, № 114.

² Использованы данные доклада, прочитанного С. К. Междуми на годовом сессии отделения биологических наук АН Армянской ССР 1968 г.

³ J. Meringer, *Ук. соб.*, стр. 127—131.

изображений наиболее древней группы, которая вскоре уступает место композициям, изображающим охоту на более мелких и менее опасных животных. Характерно, что в остеологических остатках животных в III тысячелетии до н. э. не встречается, как правило, кости таких животных, как зубр (известен лишь один череп).

Из всего изложенного можно заключить, что древнейшая группа наскальных изображений Гегамских гор в какой-то мере предшествует процессу развития скотоводства в V—IV тысячелетиях до н. э., но в основном соответствует этому процессу вплоть до III тысячелетия до н. э. Примерно к этому же времени относятся переднеазиатские, среднеазиатские и кавказские параллели петроглифов Гегамских гор, в том числе и материалы поселений Чатаал-Уйюк и Хаджилар, расположенных в Конийской равнине и датированных концом VII—V тысячелетия до н. э. Известные в этих поселениях рельефы, многочисленные росписи и орнаментальные мотивы крашеной керамики довольно прочно увязываются семантически, стилистически и сюжетными особенностями, с рассмотренными выше изображениями Армении. Культные мотивы Чатаал-Уйюка, открытые в VII, VIII, VIII и других слоях поселения, отображают представления неолитических людей, связанные с охотой, культом плодородия, почитанием предков. В них содержится огромное множество символических знаков, изображений быков, оленей, собак и охотников, женских и солнечных божеств¹, которые довольно близко подходят к нашим. Леопарды, изображенные в росписях VI слоя², поразительно соответствуют нескольким фигурам одиноким зверей в Гегамских горах (рис. 318). Настолько же близки параллели петроглифов Гегамских гор (рис. 180) в изображениях III слоя Чатаал-Уйюка (5800 гг. до н. э.), где представлены композиции, составленные рисунками оленя-охотника-собаки и

красных оленей³. Аналогии не исчерпываются, однако, настенными росписями. На крашеной раннеэнеолитической керамике (5500 гг. до н. э.) Чатаал-Уйюка и Хаджилара встречаются символические знаки, которые просто не отличаются от наших (рис. 294—301). Разнохарактерность сопоставляемых памятников не может служить преградой в их сравнительному изучению и некоторой синхронизации, поскольку они подкрепляются наличием совершенно идентичных и синхронных наскальных изображений в современной Армянской ССР и на территории юго-восточной Турции. Здесь на юго-востоке Анатолийского полуострова в горной системе Сат на алийских ландшафтах вершин Бир-дага, Семболук-дага, Языл-бир-дага и Кавлара, на высоте 4000 м от уровня моря распространены неолит-энеолитические⁴ и более поздние петроглифы, которые повторяют гегамские изображения не только по геометрическим очертаниям, семантике, содержанию и стилю, но и по технике выбивания. Здесь повторяются не только характерные рисунки безоаровых козлов, но и сцены, изображающие пастухов со стадами, скотоводов и пр. и пр. Неолит-бронзовокаменные параллели наших петроглифов далее прослеживаются в пределах Армянского междуречья⁵ и северной Месопотамии⁶ (районы Аднагана и Демир-Капе), еще более к западу в Сиро-Палестине (Езезер, Мегиддо) и в прибрежном Анатолийском валайте Турции, в местности Дельбаба⁷. Серия параллелей к нашим памятникам отмечается также в Азербайджане и Средней Азии, преобладающей большинство которых относится к этапам неолита и бронзы.

Как отмечалось выше, фигуры солнечного божества Гегамских гор имеют многочислен-

¹ Его же, *ук. соч.*, рис. 50, стр. 83.

² *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, XXI, 84, Ankara, 1957, W. Freh, Felszeichnungen in Südost Anatolien, стр. 621—623, а также *JPEK, Jahrgänge 1954—1957*, 19 Band, табл. 29—30.

³ H. Bossert, *Altisyrten*, Tübingen, 1951, стр. 686.

⁴ Там же, стр. 687, стр. 44 и др.

⁵ J. Meilart, *—* *соч.*, стр. 47.

ные соответствия на территории Европы, Азии и Африки, в пределах V—I тысячелетий до н. э. К ним следует добавить и материалы древнейшего слоя Яник-Тепе (IV тыс. до н. э.) на Иранском нагорье, в частности орнаментальные мотивы крашеной керамики слоев МС6 и МВ5, которые гораздо более тесно прилегают к памятникам Гегамских гор, чем многочисленные другие. На фрагментах глиняных сосудов упомянутых слоев изображены не только животные и человеческие фигуры, но и хорошо знакомые нам образы солнечного божества с распростертыми трехпальными руками, на фоне небесного океана, перданного орнаментальными символами грома-молнии⁸. Подобные довольно ранние и очень крупные фигуры вырезаны и на скалах замечательных святилищ Кобыстана, причем в ряде случаев их перекрывают замечательные контурные изображения крупных быков⁹. Наряду с ними в Кобыстанских петроглифах представлены изображения безоаровых козлов, танцующих людей и ряд других фигур, повторяющихся в наскальных рисунках Армении.

Сопоставление орнаментальных мотивов черноблестящей керамики III тысячелетия до н. э. с изображениями гегамских петроглифов, позволяет отнести значительную часть последних к эпохе развития раннебронзовой культуры Армении, к поре наивысшего расцвета скотоводства и связанных с ним ремесел. Черноблестящая керамика раннебронзовой поры, широко распространявшаяся в пределах от Иранского Азербайджана до Советского, от восточной Грузии до Харберда (Эльзвиг)—Малатии и Ванского озера, Сиро-Палестины, далекой Киликии и Северного Кавказа, помимо очень тонких и сложных геометрических орнаментов, носит на себе также стилизованные изображения водных птиц, козлов, оленей,

хищников, в сочетании с символическими знаками и пиктограммами, совершенно точно повторяющими рисунки Гегамских гор. Как на керамике, так и на наскальных изображениях эти фигуры составлены из треугольников, направленного острием вниз или из пары треугольников, с прилегающими острями и дополнительными кривыми, спиральными, штриховыми линиями, которые обозначают оленечности или отдельные детали. В абсолютном большинстве случаев вместе с изображениями птиц и животных на керамике III тысячелетия (до н. э.) выведены концентрические кружочки, спирали, свастки, узлышки, двойные ломаные ромбы, листовидные, стреловидные, четырехугольные, сетчатые, треугольные символы и пиктографические знаки, каковые сплошь и рядом встречаются и в наскальных изображениях. Аналогичные мотивы культурного характера изображаются также на металлических предметах III тысячелетия до н. э.¹⁰

Чтобы убедиться в правомерности вышеприведенных данных, достаточно сопоставить орнаментальные мотивы Шенгавита¹¹, Маштоц-Бура¹², Кировакана¹³, Урбинис¹⁴, Курдаракского междуречья¹⁵, Яник-Тепе¹⁶, Хазар-Тепе¹⁷ с изображениями Гегамских гор под номерами 289, 290, 303, 304, 327, 329. Имеются случаи, когда изображение III тысячелетия нанесено раньше или позже основной группы рисунков на том или другом камне, однако и в таких случаях большого хронологического разрыва нет.

Без большой натяжки можно отнести к III тысячелетию до н. э. также изображения

¹ А. И. Джанашвили, Л. И. Гамли, Урбинис, I, Тбилиси, 1962, табл. XXXVI.

² С. А. Сардарян, Первобытное общество в Армении (на арм. яз.), Ереван, 1967, табл. X, XI.

³ Э. В. Хондаин, Культура Армении в III тысячелетии до н. э., Ереван, 1967, табл. XII.

⁴ См. материалы Кироваканского музея.

⁵ А. И. Джанашвили, Л. И. Гамли, *ук. соч.*

⁶ Т. Н. Чубинишвили, Древнейшая культура в Дагестане Кура и Арасса, Тбилиси, 1955, т. 8, 10, 11, 16 и др.

⁷ Э. В. Хондаин, *ук. соч.*, табл. 25.

⁸ С. Burney, Excavations at Yanik-Tepe, Iraq, XXXII, 1961, т. LXXIII, LXXIII, LXXV и др.

многочисленных повозок в петроглифах Гегамских гор и других альпийских зон Армении. Именно в этот период всевозможные средства транспорта находят широкое применение в хозяйстве и в погребальном обряде. Помимо упомянутых выше глиняных моделей, реальные остатки деревянных повозок сплошь и рядом встречаются в погребениях III тысячелетия (до и. э.) не только в связи с культом мертвых, но, вероятно, и с небесными представлениями. Однако настаивать на точной датировке изображенных повозок не совсем удобно, так как возможности типологического анализа чересчур ограничены.

Ряд других изображений гегамских святилищ почти бесспорно можно датировать II тысячелетием до и. э. Это, в частности, волные птицы, некоторые варианты изображений вол, оленей, собак, фаллических человеческих фигур, которые во общим своим очертаниям и стилистическим особенностям соответствуют рисункам красной керамики второй четверти II тысячелетия. Сотрудниками Института археологии и этнографии АН Арм. ССР Ж. Д. Хачатрином и А. А. Калантаряном в Мартуниском районе обнаружен чудесный монументальный расписной сосуд с целой композицией фигур человека, животных и птиц, как бы «скопированных» с наскальных изображений Гегамских или Вардениских гор. Некоторые другие фигуры (рис. 236) связываются с рельефами каменных стел-вишалов, расположенных рядом с наскальными изображениями и датируемых, несомненно, II тысячелетием до и. э.

Приведенный выше материал позволяет датировать раннюю группу петроглифов Гегамских гор V—III тысячелетиями, с несомненным пересом изображений III тыс. и с некоторым количеством экземпляров II тыс. до и. э.

Подобная ранняя датировка петроглифов Гегамских гор, мотивы их, связанные с культовыми представлениями охотничье-скотоводческих племен, наличие многочисленных параллелей в раскопанных материалах раннеземледельческих поселений заставляют пересмотреть в корне выдвинутые в нашей архе-

логии предположения об очень позднем оформлении полукочевой формы скотоводства, а следовательно, и общую периодизацию культуры Армении, пришедя ее в соответствие с исторической схемой ранних культур Передней Азии.

Установившаяся раз навсегда полукочевая форма скотоводства и соответствующая ей раннеземледельческая культура Армении продолжают свое развитие на протяжении всей эпохи бронзы, альпийские луга Гегамских гор и многочисленных других хребтов продолжают выполнять свою могучую экономическую функцию, горные тропы первобытных святилищ не зарастают травой. Поэтому количество культово-религиозных наскальных изображений продолжает расти не только в эпоху средней и поздней бронзы, но и раннего железа. Суть и значение их почти не меняются. Определенным изменениям подвергаются зато очертания, формы, стиль изображений, особенности композиционного их построения. Несомненно меняется и состав животных. В наскальных рисунках не встречается уже бизоны и гигантские олени. Кавказские благородные олени и безоаровые козлы (рис. 31, 88, 90, 143, 180, 187—189, 249) изображаются в виде скульптур Лчашена и Толорса¹, в виде врезных фигур армянской керамики². В силу крайней стилизации пышные рога оленей изображаются парой вертикальных линий и пересекающих черточек, как на калакатских посах, опубличованных Р. Вирховым³, или в барельефах шамирамских замечательных кромецов. Многие из изображений людей в этот поздний период тяжелеют, становятся более каноничными и статичными. Почти полностью исчезают динамичные фигуры людей с большой шароидной головой, сильными непропорционально длинными конечностями. Появляются изображения неподвижных животных и людей, стуже-

¹ А. А. Мартirosian, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, табл. XIV, рис. 8, табл. VIII, рис. 3.

² Т. С. Хачатрян, Материальная культура Артика, Ереван, 1963, рис. 15, табл. 30, рис. 5.

³ В. Черный, *Археологический музей в Эрзурумском музее*, М. Г., 1960, № 6 (из зр. из.).

довешных, «громоздких», с полным заполнением контуров. Охотники почти всегда рьяны, носят штаны или звериные маски (рис. 169, 178, 179), как на посах Армении⁴, Грузии, Азербайджана⁵, Северного Кавказа⁶ в эпоху поздней бронзы. В одной из наиболее ярких композиций этого времени (рис. 175) очень четко изображены лук, стрела и кончик стрелы ластовидной формы, с опущенными усиками, каковые встречается повсеместно в погребальных материалах XI—X вв. до и. э. В ряде других изображений выступают фантастические существа в виде казетифов с длинными коттами, (рис. 133—135), которые почти полностью повторяются в изображениях бронзового пояса из Калакента⁷. В этот поздний период развития искусства наскальных рисунков сохраняются также изображения божеств солнца, грома-молнии, покровителей животных, охотников и т. п. (рис. 307, 309, 314, 317, 318—321), которые, однако, выступают ныне в странных головных уборах, крайне стилизованных геометрических формах, вполне соответствующих аналогичным фигурам блеснувшей армянской керамики начала I тысячелетия из Хавлара и Килик-дага⁸, а также гравированным изображениям бронзового пояса Степанаванского погребения⁹. В эпоху поздней бронзы, раннего железа и в античное время в поселениях Армении и Грузии для отправления ритуальных церемоний изготавливается множество бронзовых статуэток божеств солнца, стихии, плодородия, которые по сути не отличаются от наскальных рисунков форм головных уборов, распростертых руками, растопыренными пальцами, подчеркнутыми органами плодородия и другими подробностями. Такие статуэтки хранятся в му-

зеях Армении¹ и Грузии². Скотоводство и земледелие, развившиеся в этот период довольно интенсивно, вызвали к жизни довольно близкое по форме и содержанию явления надгробного порядка, которые одинаково почти отражались в наскальных изображениях Испании³, Португалии⁴, Италии, в Скандинавских странах⁵, в частности в Норвегии⁶, в Сибири, Средней Азии, на прибрежных пространствах оз. Онега, Белого⁷ и Черного⁸ морей, в северо-африканских районах, в различных местностях Сахары⁹, на рубеже итальянских и швейцарских Альп¹⁰, в наскальных изображениях Швеции¹¹, на дольменах северо-западной Испании¹² и во многих других местах. Все перечисленные изображения близки к Гегамским не только хронологически и морфологически, но по семантическому своему значению. Как ир странно, во всех этих отношениях наиболее близкими из них кажутся неолит-бронзово-железные андалузские изображения южной Испании, выполненные красной краской. Здесь выступают те же боги солнца и стихии, композиции, посвященные культу предков (рис. 253), и другие рисунки, которые прямо-таки повторяют петроглифы Гегамских гор, Вардениса и Арагана (рис. 145, 291, 292). Здесь, как

¹ См. Гос. исторический музей, фонд № 85.
² А. М. Амакобидзе и др., Археология Грузии (из груз. яз.), Тбилиси, 1959, т. XXXIII, а также Каталог археологических материалов, Тбилиси, 1955, том II, табл. X, рис. 4—6.
³ H. Kuhn, Mainz, Die Feldbilder von Fuencollate, IPEK Jahrgang, 1960—1963, 20 Band, Berlin, 1963, т. 17, рис. 14.
⁴ H. Marquardt, ук. соч.
⁵ F. Gudekitz, Bronzerealeitons Monumentalkunst, 1902, стр. 21, стр. 40.
⁶ Acta archaeologica Carpatica, № 9, 1968, стр. 117, рис. 6, стр. 118, рис. 8.
⁷ А. П. Окладников, Петроглифы Ангары...
⁸ А. А. Формозов, ук. соч., рис. 28.
⁹ Там же, рис. 36.
¹⁰ Th. Monod, Contributions à l'étude du Sahara occidental, Paris, 1963, т. 3, а также IPEK, Berlin-Leipzig, 1935, стр. 149—163.
¹¹ E. Anati, Mondes anciens, 4, 1960.
¹² IPEK, 1937, стр. 3 и 7.
¹³ H. Breuil and M. Z. Burkitt, Rock paintings of southern Andalusia, Oxford, 1929.

¹ Б. Б. Погосовский, Археология Закавказья, Л., 1949, табл. IX.

² Г. П. Косалякин, Погребение с бронзовым поясом из Хавлара, СА, № 3, 1966, рис. 4.

³ В. В. Тетов, Раскопки Талинской могильника, СА, № 3, 1963, рис. 9.

⁴ А. А. Ивановский, По Закавказью, МАК, вып. VI, востр. № 38.

⁵ Б. Б. Погосовский, ук. соч., т. IX.

⁶ А. А. Мартirosian, ук. соч., рис. 65.

и в Гегамских горах, имеются также изображения солнечных божеств среди беззоровых козлов и других животных, композиции, которые представляют стада животных с пастухами и пр. и пр. В связи с сопоставлением с петроглифами Вардениса чрезвычайно важна одна андалузская композиция, в которой на фоне звездного небосвода представлены изображения оленя и охотника в сопровождении всех тех символических и пиктографических знаков, которые наделяются и в Варденисе (рис. 145). Авторитетный исследователь первобытного искусства Генри Брейль связывает эти изображения с росписью керамики, обнаруженной на месте, и с помощью ряда других аргументов относит их к эпохе металлов.

Однако при сравнительном изучении андалузских фресок и гегамских наскальных изображений следует иметь в виду, что в смысле абсолютной хронологии последние значительно опережают, так как европейский неолит наступает лишь в III тысячелетии до н. э. и соответственно запаздывают все другие ступени развития эпохи металлов. Тем не менее здесь и там закономерно повторяются стадильные надтеррасные явления. В этом аспекте чрезвычайно интересно и то, что изображения антропоморфных солнечных божеств петроглифов Гегамских гор и Вардениса повторяются в орнаментальных мотивах закавказской керамики I тысячелетия, точно так же, как это прослеживается в далекой Андалузии. Мы имеем в виду рассмотренную выше черно-блестящую, инкрустированную керамику Халлара и Калк-дага с изображениями солнечных знаков, свастики, антропоморфных божеств и охотников-предков.

В позднюю хронологическую группу петроглифов Гегамских гор входит также композиция с конными охотниками, которая обычна как для наскальных изображений Кавказа, так и для закавказских бронзовых поясов конца II — начала I тысячелетия до н. э. Изображения конников степанаванского бронзового пояса почти буквально повторяют гегамские рисунки не только стилизованными очертаниями коней и треугольно-геометрической переда-

чей человеческих фигур, но и позой стоящих на коне конейцифров¹. Сам же степанаванский бронзовый пояс относится к тому времени, когда в Армении особенно широко распространялась лошадь, когда это животное связывалось и представлялось предков с культом солнца. Хотя в искусстве Армении изображение лошади появляется впервые в III тысячелетии до н. э., а погребенные останки ее и бронзовые модели колесниц в XIV—XIII вв., однако в конце II и I тысячелетия до н. э. входит в обиход не только захоронение коня вместе с человеком, но и изображение верховых воинов или охотников, людей на повозках, телегах и колесницах в памятниках изобразительного искусства. Именно к этому периоду могут относиться изображения наездников в петроглифах Гегамских гор, Вардениса, Сюника и Арагаца. Подобная хронологическая фиксация может быть подтверждена датировкой аналогичных изображений Кавказа, Азии и Европы, абсолютное большинство которых не переходит за черту II тысячелетия. Это относится к петроглифам Кобустана² и Демир-Кали³, это относится и к культуре Грузии, где нет пока наскальных изображений, но есть бронзовые статуэтки конников на коне⁴. Масса еще более поздних фресковых изображений конников выступает в Нагорном Дагестане⁵, которые по формальным данным почти не отличаются от наших. Не раними, являются и европейские памятники этого рода, известные в Испании⁶, Скандинавских странах⁷, Италии⁸, на Карпатах⁹. К IV—III вв. до н. э. относятся, например, очень близкие к гегамским

¹ А. А. Маргаросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, рис. 65.

² А. А. Формозов, ук. соч., рис. 25, стр. 63.

³ Г. Босерт, ук. соч., рис. 696.

⁴ «Археология Грузии (на груз. яз.)», Тбилиси, 1959, табл. XIV, рис. 2, 5.

⁵ С. неопубликованным еще материалом любезно ознакомил нас В. Г. Котович, см. также «История Дагестана» (коллектив авторов), М., 1967, стр. 79—81.

⁶ Г. Кюм, ук. соч., табл. XIX, рис. 12.

⁷ Гудинг, ук. соч., стр. 40.

⁸ Г. Кюм, ук. соч., рис. 80.

⁹ Acta archaeologica Carpathica, IX, стр. 120, рис. 11.

петроглифы из Камовики, расположенной в зоне итальянских и швейцарских Альп¹.

Среди рассмотренных выше древних сосудов, связывавшихся с памятниками Гегамских гор изображениями божеств стихии и животных, встречаются также такие, которые носят на себе напелные фигуры конных охотников, преследующих зверей². Эти культовые сосуды Двина, предназначавшиеся для разных церемоний, некогда располагались в большом помещении святилища местных солнцепоконников, вокруг очага-жертвенника, с остатками углянок и зола, с большой глиняной дощечкой саади, на которой символически изображалась небесные светила, вода и другие силы стихии. Само двинское капище, знаменитый памятник первобытности, находилось в горизонте между средневековым и раннебронзовым слоями итадели. На этом же горизонте, рядом с капищем (ния даже в его пределах) были обнаружены, вероятно в качестве жертвоприношений, чудесные бронзовые вещи: меч, княжал, различные набалдашники, бусы и другие украшения, которые принадлежат к

типам инвентаря нагорно-карабахских больших курганов и могут быть датированы XI—X вв. до н. э. Все основные типы остальной керамики двинского капища хорошо увязываются с образцами сосудов джурартских слоев Кармир-блур, которые располагаются под урартскими слоями непосредственно.

Остается добавить, что петроглифы поздних групп в Гегамских горах отличаются композиционным построением бронзовых поясов конца II и начала I тысячелетия до н. э., для которых очень характерно расположение фигур в линию, в две или три линии по вертикали, а также изображение самок с детенышами в спине (рис. 213—215, 257—259, 280). Однако как в наскальных изображениях, так и на упомянутых поясах бывают и очень сложные, смешанные композиции, совершенно идентичные здесь и там. Не являлись ли творцы этих чудесных памятников, резчики-чародеи, представителями одних и тех же племен?

Так представляются нам с первого взгляда чудесные наскальные изображения Гегамских гор. Время, дальнейшее исследование, позволит проследить в них новые явления, интересные детали и черты, позволит внести и коррективы в этот наш предварительный обзор.

¹ La civilisation du val Camonica, E. Anati, Mon. descaeniens, 4, 1960.

² К. Г. Кафаров, ук. соч.

THE ROCK-CARVED PICTURES OF THE GUEGHAMIAN MOUNTAINS

Summary

During the last hundred years tens of thousands of rock-carved pictures and other monuments of archaic art have been discovered in the different countries of Europe, Africa and Asia, even in the lifeless sandy deserts now existing; they have reached us in great abundance from nearly all the hearths of the remotest history of human society, wherein has stepped the prehistoric hunter, the first thoughtful animalbreeder and husbandman.

The Armenian highlands as an integral of the ancient world, as one of the initial cradles of human culture, are extremely rich with marvels of prehistoric art, original and multifarious rock-carved images, about which numerous informations and reports have been published during almost 60 years. According to these, on the great many mountain peaks of Armenia, on the alpine slopes, in the caverns, on the bare mirror of the rocks and even on the flat surface of the volcanic protuberances in the lowlands, on tens of hundreds of kilometers, are spread extensive agglomerations of prehistoric rock-carved images, extending from the skirts of the Aragats to the Armenian Taurus, unto Assyria, till the frontiers of Palestine and Iraq. There are especially large groups of rock-carved pictures on the peaks and the slopes of the Gueghamian, Vard-

enis, Djermouk and the Siouic mountains. Among these are particularly remarkable the picture collections of the Gueghamian mountains, the great majority of which has been studied during the years 1966—1968 by a special expeditional party of the Academy of Sciences of the Armenian SSR.

The few dozens of volcanic crests and intermediate which configure the Gueghamian mountains, from the sources of the river Hrazdan up to the peak Gundasar, border the high mountain barrier of the lake Sevan from the west and close the Small Caucasian ring over there. During the late quaternary and the holocene periods their beautiful slopes get covered by alpine luxuriant grasslands and masses of large-stemmed trees. Dozens of small ponds appear in the craters of the volcanic cones; rivers, creeks and frozen water-springs take their sources in the mountain-peaks. Owing to them, more and more animals, originated long ago, are raised on the Gueghamian mountains, new animals appear and multiply, the high-mountain ponds are filled with variegated flocks of water birds. While pursuing them, the prehistoric hunter, the early animal-breeder and husbandman move unto the summits of the Gueghamian mountains. Due to the natural and climatic, life giving conditions, to the luxuriant and profuse vegetation, as well as to the inimitable, contemplative beauty of the animal world and of

the nature, these areas become important microregions of chalcolithic-bronze age economy and of prehistoric culture development, with specific types of archaeological remnants, summer resort settlements, small groups of sepulchres, huge caverns of dragon-fishes, assemblages of wonderful rock-carved images lying upon natural concavities and protuberant stones, all of which were the cherished sanctuaries of the prehistoric hunters and animal-breeders, «temples of ancient art and worship. In these sanctuaries, everything has been expressed by different men, in different times and for different purposes, by means of three to four thousand compositional, simple or complex figures representing humans or animals, isolated or assembled, which are remarkable for the adequately generalized expression of the distinctive particularities of the objects depicted, in spite of their geometrical, stylized forms and the diversity of their styles.

These picture groups of the mountain sanctuaries give, by their wide scope and concreteness, a sufficiently clear idea not only of the main premises for the lasting and development of the local communities, i. e. the diversity of the opulent fauna, and hence of the natural and climatic conditions, and of the flora, but also of the economic life of that period: hunting, domestication and breeding of animals. These are the circumstances according to which was being shaped the primitive management of production and wherefrom originated the rituals and ceremonials of the hunting-animal raising and of the first land-cultivating races, as well as the concepts referring to the star-crowded sky and the universe, and the ancestral cults of the sun, the heavenly bodies, the natural forces and fertility, together with a great many aspects of prehistoric spiritual life, with which we get acquainted exclusively by means of the rock-carved images. Within the pictures of the Gueghamian mountains are conspicuous, first of all, the enormous quantity and diversity of quite different species of animals. These are: the bison, the wild bull (or cow),

the caucasian noble deer, the gigantic reindeer, the elk, the roe and the djelran, the horse (much later), the wild ass, the fox, the wolf, the wild boar, the lynx, the leopard, a number of small-sized animals, different species of dogs, various kinds of reptiles, the duck, the goose, the stork, the swan, the partridge, etc.. Some of these animals have definitely disappeared now from Armenia and their fossil remains are met only in animal burials having existed tens of thousands years ago, subsequently to their catastrophic annihilation.

The perpetuation of palaeolithic, early quaternary animal figures on the rock-carved pictures of the chalcolithic bronze age evidently indicates, that climatic severe changes have not occurred during the late glacial period in Armenia, and that the herds of herbivorous big animals were preserved, serving as a basis for the further development of late-palaeolithic game-hunting, as well as for the transition from game-hunting to animal-breeding in a very early historical period. If we add to this the gathering practice developing on the basis of the existing numerous varieties of wild cereals, and the great possibilities for the transition to early agriculture, we may acknowledge that prehistoric Armenia, owning a great basis of production, became, together with Asia Minor, the Transcaucasus and northern Mesopotamia, western Iran and Turkmenistan, Syria, Assyria and Palestine, one of the important hearths for the «moulding of the Hither Asian historical arena», which was impregnated within its natural borders outstretching from the sources of the Tigris and the Euphrates to Mesopotamia, the valleys of the rivers Arax and Kour, from the Somkhetian and the Small Caucasus mountains unto the Taurus and the Anti-Taurus, by a great revolutionary process in the shaping of productive economy.

In the afro-Asian rock-carved images of that period, we meet almost everywhere with various game-hunting scenes, which testify to the highest development of that branch of economy. From that point of view, the Gueghamian rock-carved pictures hold a consi-

¹ Summary translated in English by N. P. Haratyan.

derable place. Here the hunters are represented bare, in mobile and typical shapes, as well as dressed, wearing different kinds of head coverings, sometimes even high-pointed foot-wear, and also animal or bird-resembling masks. They are armed with big or small, seldom finely-shaped bows, clubs, spears, thongs. Nets and elementary pit-traps are shown in some of the pictures. Especially numerous are the pictures of hunters and dogs chasing (alone or in pairs) bisons, wild bulls, reindeers or their small herds. Often the lonely hunter is figured with only a rope against the wild bull, or amidst a big herd of animals, ready to send the arrow. However, we also happen to meet splendid and dynamic, large compositions, with dozens of animals, a multitude of hunters and dogs shrewdly encircling the game and depicted within consecutively connected scenes of premeditated game-hunting operations, wherein are figured panic-struck, headlong fleeing, deadly frightened, wounded or killed, or on the contrary, ready to attack, furious animals.

In such pictures, all the living creatures are very often represented impressively dynamical, quick-acting, with characteristic movements, causing an aesthetic pleasure to the observer. The herds of reindeers chased by the hunter, moving beneath their own exuberant and splendid horns, often give the impression of a thick forest, in the ramified panorama of which are scarcely noticed the hunter and the dog. In the rock-carved pictures of a later period horse-riding hunters are also met with. All of these pictures are so typical, characteristic and explicit for the hunting-animal raising mode of life, that they seem to be canvases reproducing the real facts. However, the geometrical symbols of the sun, of the moon and of the other heavenly bodies, the token-bearing figures of anthropomorphic deities, of fantastic animals and of men and women, definitively disclose the unreal, religious-magic nature of the game-hunting scenes. The main essence of these pictures lies in that the prehistoric hunter tries by means of simulative sorcery, to attain the real, calling for

help his remote and close ancestors who were assumed to live in the sky-belt and were remembered in the legends as intrepid game-hunters and skilful animal-raisers. The powerful forces of nature, i. e. the patronizing spirits and the divinities, were also called for help. The game-hunting ceremonials and the ritual dances are connected namely with these conceptions; they are not often, but with exceptional vigor represented in the rock-carved pictures of the Gueghamian mountains and have their precise analogies in the rock inscriptions of Asia and Africa, and in the ethnography of contemporary hunting races that still carry on a prehistoric way of life. The hunting races of the Lannes even nowadays continue to carve similar images for their secret rituals, ceremonials and immolations before going to hunt. They offer presents and sacrifices even to the «prehistoric» engravings and carve on their weapons the figures of those animals, that they want to kill.

The similar sights occurring everywhere within the elevated regions of Armenia emphasize, by their religious-cultural, magic essence, the significant place held by game-hunting in the development of primitive husbandry during long millennia. It is not incidental that the excavated skeletal remains of the wild animals depicted on the Gueghamian mountains—the deer, the large roe, the bison, the leopard, the goat, the fox, the partridge, the duck, the goose, the swan—are also encountered in the excavations of the settlements of the Ararat plain, dating the 5—1 millennia B. C. This means that the early cultivator and animal-breeder of the Ararat plain had gained possession of the alpine meadows of the Gueghamian mountains, had created wonderful sanctuaries on the mountains and left their traces on all the mountain-paths and since they were definitively established in the fertile valley of the Arax, with their adobe habitations and their irrigated land-parcels, the possibilities of using the meadows and the hunting places, and of perpetuating the sanctuaries of the Gueghamian mountains grew everlasting, becoming root

and stalk for the effective development of primitive husbandry and of the prehistoric traditions of social and spiritual life. The abundance of the rock-carved pictures of the Gueghamian mountains, the wideness of their scope, their gradual development, numerous nuances and styles, their particularities should be explained by these crucial circumstances of socio-economic order.

One of the most distinctive and particular aspect of the hunting scenes of the Gueghamian sanctuaries is that the prehistoric hunter often strives not to kill the victim, to isolate and spare the young, to hunt them with a club or a rope, without weapons, by means of traps, etc... Two tendencies of the development of primitive economy are combined in such images: hunting and preserving the game from ruthless destruction, with the potential aim of creating an everlasting and reliable source of food.

This tendency of economic development is distinctly noticed in those rock-carved pictures, in which large groups of animals are juxtaposed to astral symbols proclaiming their celestial origin. In such compositions, the animal families made up by a corresponding number of males, females and youngsters, now and then move towards the water aligned tail-to-tail, or quietly graze, mixed together, free and widespread, sometimes forming heterogeneous groups of cows, bulls, goats and other cattle, looking like communal herds of domesticated animals. All this reveals man's perilous and difficult struggle on the secular pathways of domesticating and raising animals, at a time when the prehistoric hunter and animal-breeder recurred not only to his skill, his knowledge, his ingenuity and his primitive technique, but also to the ancestors, the spirits, the gods, sorcery, etc... A considerable number of the Gueghamian rock carved pictures represents strap-hold animals with their forefeet and posterior feet tied together, or fettered goats leading their herds, tall men guarding the animals, little boys and watch-dogs, or men pulling the hunted animals by

the muzzle, the beard, the tail or the horns, with the aid of strips.

In one of the magnificent dynamic pictures of this group, the besorian goats, moving from left to right, are figuring within the environment of dogs, stellar symbols and pictographic emblems. In the center of the composition is the image of an anthropomorphic creature in a bewitching position, on the left side of which is figured the sun. This picture probably represents a celestial shepherd, an animal-protecting deity or the worshipped image of a pastoral ancestor. In some of the similar compositions of a religious-cultural-magic nature are also pictured celestial mighty bulls, with jets of water thrusting from the mouth. Bull-headed similar bas-reliefs are found on the famous dragon stelae, that can be interpreted as monuments enshrining the concept of the natural elements and of fertility. In the popular mentality, the concept of the dragon is identified with that of the storm, the thunder and the lightning, together with transformations of the bull, the fish or a beast of burden, all this combined with the mighty forces of nature and the concept of fertility connected with them.

There are many pictures directly expressing the concept and the cult of fertility and in which are represented animals feeding their little ones, groups of animals with their young, magical procedures performed for the proliferation of animals, the whole within an environment of men, women, solar and lightning divinities, all of which emphasize the importance of fertility.

In many religions, especially in prehistoric times, everything was inferred to the concept of fruitfulness, prolificancy, life reproduction, revival, perpetuation and flourishing of the animal and vegetable world. Namely for that reason the ceremonies and the rites dedicated to the cult of fertility were not confined to the mountainous sanctuaries of the animal-breeders, but were continued through the winter and the prevernal heavy season in the sacred assembly rooms or in the holy

corners of ordinary habitations in the other localities of Armenia, where we find numerous fertility-dedicated statuettes of animals or of women. The custom of making statuettes continued in Armenia during the late bronze and early iron ages, the ancient times and Christianity. By cooking, on the New Year days, animal-resembling pancakes and feeding them to animals, people believed in the possibility of realizing general welfare.

Thus the above mentioned rock-carved pictures show, in spite of their religious-cultural nature and essence, not only the material possibilities, the means, the premises and the ways of edifying a productive economy, but also the development, as a result of the appropriation of the mountainous pastures in the post-glacial period, of early semi-nomadic animal husbandry, which served as a solid basis for the development of secondary trades, the accumulation and the exchange of surplus products and thereby for ethnical consolidation. The development, during the chalcolithic-bronze age period, of a culture essentially united by its form, its nature and its geographic expansion results in the concentration and the shaping of ethnical large agglomerations in the Armenian highlands. The great and thorough development of prehistoric art, the extensive distribution of rock-carved pictures, their remarkable generalities and the wide scope of their chronologic relationship are conditioned by these same circumstances. From the Aragats to the Siounic mountains, i. e. within a territory extending 180—200 km in straight line, we can see remarkably alike, if not identical, rock-carved pictures connected with the early development of game-hunting-animal domestication and breeding, which have been the result of the All-Armenian economic thorough changes.

• • •

The creation of the material basis for the development of social life and the formation of ethnical great unions was favoring, in its turn, the shaping of the early land cultivating-

animal raising mentality and of the religious beliefs and worships. Incited by the most practical needs of domestic life, the prehistoric herder and land-tiller turned to the starry sky, the high tide and the low tide of the rivers; they were the first unsophisticated «investigators» of the climatic changes, who interpreted these phenomena in their own way, supported by a brilliant imagination that turned them into beautiful tales and legends. Many of the rock-carved pictures of the Gueghamian mountains are directly related with myths and legends originating from the cult of the starry sky, the moon and the luminaries, the other elemental deities and the worship of ancestors, a considerable part of which has reached, from the Hurrian-Armenian crater, the actual stage of Armenian folklore. In the prehistoric sanctuaries of the Gueghamian mountains we may come across an extremely great number of geometrical carvings figuring the sun, the moon, the lightning, the stars, as well as whole complexes of symbols, which bear in themselves the concept of the stellar system. The apprehensions and the worships connected with these survived until the early middle-ages, particularly among the sectarians, who worshipped the sun as a deity, representing it as a radiant wheel, and explained the very existence of all living creatures by its almightiness, since they are all dependent of its nature, as the rays are dependent of the wheel, since «... it is itself a wheel and a multiplicity of rays». This is easily connected with the idea of the chariot. For that reason it is likely that the pictures of the variously shaped carts met in the engravings of the Gueghamian mountains and elsewhere may be connected with the cult of the sun, since the bulls drawing them and the surrounding other animals are nothing else than celestial bodies. In the art of the 3-rd millennium B. C. we find a multitude of carts and chariots drawn by oxen or bulls having stellar symbols on their fronts; the pictures of anthropomorphic solar deities and of war-chariots or carts were also common among the late bronze age and Urartian objects of art and worship. On one of the

Urartian imprints is figuring a wonderful cart, over which is shining the sun; it is followed by the priest with his arms extended (or by the solar deity itself) and also by the fantastic griffin-goat offered to the sun and bearing a solar mark on its chest. In another imprint is figuring a boat (instead of the cart), a figure of a man, surrounded by animal and astral figures. In the Armenian popular mentality the sun and the moon are always together: on a cart or in a boat. In allusion of the sun-and-moon concept the Armenian riddle says «There's a sea, brother and sister are travelling together in a boat». Here the «brother and sister» are assumed to be the solar and lunar divinities, while the «sea» is interpreted as the purple sky belt. In the Gueghamian rock-carved pictures the cult of the firmament and of the heavenly bodies is often related with the birds. In the center of one of the pictures representing a constellation the sun is figured as a radiant wheel, upon which is shown a large bird, its beak pointed to the «blazing» globe.

Similar pictures related to middle-late bronze age are often met with in the art of that period and have their parallel in the following popular enigma «A bird flying across the sky, a hooked bill and a golden pan». In another riddle the sun, the moon and the stars are represented as birds «I have a poultry-yard, with two brood-hens and their chickens». In the Gueghamian rock-carved pictures there are unique group-images of aquatic birds accompanied by anthropomorphic ghosts and stellar symbols. Another group of pictures symbolizes the thunder-lightning or the natural elements. There are goats standing alone, with crosses and swastikas carved on their bodies, between the corns or upon the head and, which is the most important, with little beads ranged in circle and in rays, that give the impression of flashes emitted from their waist. These pictures of «sparklings» goats seem to have been done for illustrating the Armenian popular riddle «Itself a goat, with a sparkling waist». This riddle is the laconic interpretation of the lightning.

By depicting animals our ancestors meant to represent not only the sun, the moon and the lightning, but also the whole of the star-adorned sky or the universe.

Gueghamian many picture-groups have their astral symbols which apprise that unimorphic or polymorphic animals were luminary bodies. The ancient Armenians also figured out that the firmament was such. The riddle says «The kurd wearing a white turban and standing amidst a herd of sheep, day and night looks at the worlds». Here the sheep represent the heavenly bodies, whilst the shepherd (the Kurd) represents the sun or the moon. In the prehistoric rock-carved pictures, as also in the above mentioned riddle, together with the herds of animals are represented anthropomorphic, large, prominent figures, with wide-extended arms, a crescent-like or radial unfolding, sometimes entirely lying in the glow of lightning rays, which reveals that they are solar, lunar or lightning deities. The above-mentioned celestial divinities are often represented together in the rock-carved pictures, as the sun and the moon are very frequently mentioned together as «brother and sister» in the Armenian riddles. Many of these god-images are depicted with an accentuated male organ, even in the magic process of fertilizing the earth, as if to emphasize once more the natural tie existing between the sun and fertility. In some other cases, the anthropomorphic deities of the sun, the moon and the lightning are represented as forces protecting the animals and leading agriculture to flourish; their analogue is represented in the European rock-carved pictures with a sickle in the hand, as the Armenian goddess of fertility, with its «sickle-bearing» or «bull-herders» surnames. The importance of these pictures (profoundly significant as to their composition and their semantic role) was so great, that they continued to be carved until the late-bronze and early-iron period and decorated the walls of the sacred earthenware of Dvin (9—8 centuries B. C.) and subsequently spread throughout Urartian glyptic and Ancient art in the form of bronze

statuettes or incised ornamentations. Very interesting is the fallic image of the anthropomorphic sun-deity, with radiant extremities, or that of the life-tree and of the radiant celestial Pegasus, which is represented in the role of land-fertility (and not animal fertility) destroyer.

On both faces of another Urartian seal are represented, on one side, the thunder-lightning deity standing on a bull with its «radiating» arms upfolded, on the other—the anthropomorphic figure of the «radiating» sun-god kneeling before the winged disk of the Sassouryan sun deity. This second glyptic figure shows that in Urartian religion the elemental divinities are not only conceived and depicted as reciprocally related (as in the rock-carved pictures), but also wear traditional «rock-carved pictures» forms, together with genuine Urartian or Assyrian additions. The difference lies in that the thunder-lightning «walking» deity of the local races here is riding a bull and is named after the Minor-Asian god of the elements, Teshoub, while the equally ancient, local sun-deity is known under the Moussassyrian name of Ardin. The semantic affinities or Urartian glyptic art with the rock-carved pictures are also revealed by other comparisons of seal-incised, linear figures of dragon-snakes, reindeers, goats, mask-wearing archers surrounded by pictographic and ideographic stellar symbols.

Among the late bronze age and Urartian monuments of art and worship the analogues of the rock-carved pictures of the Gueghamian mountains clearly indicate the homogenous character of the land cultivating-animal breeding ideology that progressed on the basis of millennial traditions, upon a background of socio-economic, political and ethnical changes. Absolutely identical images of solar and elemental divinities, endowed with astonishing vitality, are met everywhere—in Mesopotamia and the Iranian plateau, in Azerbaidjan, Central Asia, Siberia, in many countries of Europe and Africa, in the contemporary African creations of art and on the Armenian earthenware of the 19th century.

* * *

The images of supernatural beings (double-headed snakes, hydres, dragons, dragon-goats and other fantastic creatures related with cosmic representations) are numerous on the rock-carved pictures of the Gueghamian mountains. The Hurrian, and later on the Armenian legends, riddles, tales about wicked dragons, wise snakes, dragon-killing heroes and deities have originated from here. Many rock-carved pictures, found in the Armenian mountains, represent the struggle between heroes and dragon-snakes, which find their parallels on the cobanian axes figuring the exploits of Amiran as well as in the legends of Artavazd and Vahagn. One of the huge rock-carved pictures of Vardenis is dedicated to the struggle of solar and thunder divinities. The three groups of geometrical images represented here comprise large and beautiful solar symbols, crosses, the crescent and numerous half-spheric engravings representing the stars. Below these is found a marvellous composition, which seems to be the legendary interpretation of geometrical symbols. Here is shown the sun god together with the wheel, the horse and the crescent. In front of it the lightning divinities are standing amidst an incongruous mixture of enormous snake-lightnings, which represent the thundering sky-belt at the fierce struggle of the gods. Certain attributes and functions of the «Vardenisian divinities» have been preserved in the images of the Armenian gods Vahagn and Mihr and of the heroes of Sassoon. Some of the latter have the appearance of a terrible thunder-lightning (Sanasar and Baghdasar), the others that of a water-born fiery horse related with the sea and the sun, some of them are dragon-killing (Vahagn), others are figured holding serpentine lightnings and wearing a radiating head cover (Mihr). Many of them are sun-lightning divinities, half-divine and half-human images, luminous ancestors of Armenian or pre-Armenian tribes, just as was represented the legendary patriarch Haik of the succeeding epoch: as an ancestor and fearless hunter,

surrounded by animals in a hunting scene, and as a shining and beautiful star, with its constellation. For that reason it is quite likely that many of the anthropomorphic figures of the Gueghamian engravings represent ancestors, sanctified and divinified by huntsmen-painters, together with astral symbols. It is not possible that the Armenian races coming from the palaeolithic and having many hunting traditions should not have kept legends and memories of the exploits and the feats of their ancestral hunters, ancestors, which having left for their peculiar world, became mighty and influent spirits, protecting and helping the living generations. Logically it is quite clear that many of the anthropomorphic figures depicted in the hunting or mythical scenes, or separately, and reduced to a few simple lines (fig. 83—93), should represent ancestors or their spirits, associated with the starry sky. In the imagination of many peoples, and especially of aborigine Armenians, the specific world of the ancestors was the sky, where they were turned into constellations and miraculously influenced the fate of the living race and of each of its members.

As we saw above, the large rock-carved picture of Vardenis, representing an association of constellations and men, could also be connected with the concept of deification of the ancestors. The engravings of this type form a quite large group in Armenia and deserve particular study. Here we may present some of them.

Of the Gueghamian rock-carved pictures the one bearing the number 265 is a simple composition, consisting of two goat images and two schematic figures of women, which quite enough resemble the feminine idols of Jericho, Byblos; Yumuk-Tepe (Mersin), Crete, the Cyclades, Cnosos and even the neolithic feminine idols of faraway Portugal and of the Bronze-age of Armenia, Georgia and Azerbaidjan. There is also a picture on the slopes of mount Aragats, which is altogether identical by its semantics. It also consists of goat pictures and four conventional human figures, which however, contrary to the previous ones,

bear on themselves the marks of feminine prolificacy (the navel and the vulva).

The above mentioned rock-carved picture of Aragats has also other interesting details: small circles or astral symbols carved near one of the goats, and which unmistakably show the tie between the goats and conventional human figures with the sky-belt or simply the fact of their being luminaries. This is more clearly revealed in two rock-carved pictures of Vardenis, in one of which (fig. 292) the anthropomorphic and the goat escentlike images are juxtaposed with semi-spheric holes taken into oval circles (fig. 324): astral constellations (62 in number), while in the other (fig. 291) are pictured beautiful shining suns, a somewhat hydre-like creature and an enormous quantity of three-rowed stars instead of the goats. Finally one of the most interesting rock-carved pictures of Vardenis has a similar topic: a large solar disc with a cross-like core, and four anthropomorphic figures standing on it with their arms widespread. The composition includes also a conventional feminine double-idol and pictographic two signs, one of which is a crescent and the other an ideographic symbol, resembling the Armenian letter . The motive of double idols and of «sun inhabitations» men and women, which is specific to the early cultures of the East, happens in the prehistoric rock-pictures, as well as in the sepulchral ritual materials. The four anthropomorphic figures presented in a cross-like disposition on the bottom of Samarra's decorated chalcolithic earthenware (V millennium B. C.) afford a great interest. They are not only «sun-inhabitants», but also anthropomorphic suns with spread arms and wide opened 3 fingers, and wavy long hair. Similar pictures are met also in pre-dynastic Sasa. There are also many figures of «sun inhabitations» men or spirits in the Bronze-age rock-paintings of Europe, and particularly in the ornamental motives of the late bronze age sepulchral earthenware of a part of historical Armenia (the actual Azerbaijan).

The latter are distributed concentrically

around the openings of earthenware vessels and on their walls, beneath the meandering radial sun, next to the swastikas and celestial goats, and represent spirits of the ancestral hunters or gods, as well as feminine, solar, point-filled figures with up-stretched arms and wide-opened three fingers also have their parallels of the shining, starry sky-belt and anthropomorphic stylized figures in the rock-carvings and on the early sepulchral monuments of Portugal, Spain and a number of European countries, a fact that indicates the diffusion of the concepts about the sky into the worship of sepulchres. The pictures of animals, the celestial symbols, the human spread-armed figures (Nakhichevan, Shamiram, etc.) carved on a number of pre-historic sepulchres, or the little feminine idols placed in them, bear evidence that the cult of the ancestors and of the dead was closely connected with celestial concepts, and that the sky and the beyond the grave world were understood as forming a unity, as two equal elements of the universe. In this connection Armenian popular beliefs and worships, which refer to the ancestors and the dead, as well as to the interrelations of the soul and the body, are extremely interesting. The analogous materials, investigated by M. Abeghyan at the end of the XIX century, in spite of their Christian touch, have retained traces of the pre-historic way of thinking, which help us to understand the essence and the meaning of the rock-carved pictures. According to Abeghyan Armenians believed that the human souls were identified with constellations, were thought of as related with the stars. Not only the soul, but also the body and the bodily strength, is related with the stars: «When a hero is in trouble», writes Abeghyan, «his star grows dim, when he fights with someone, then his star fights with that of his foe in the sky». The Armenians believed that the worshipped ancestors and their stars were aids, protecting spirits, holy beings, and for that reason they were swearing by them as by their father's grave and were turning to the stars for help. Even the Middle-age living menestrel turns to the stars,

begging for consolation. The Armenian conceptions (studied by the same Abeghyan) that *immaculate people are living on the stars in heaven, that the soul is light itself brilliance, that it has the shape of a shining sphere within the living man, that the souls of ancestors appear in the shape of human spectres, etc. etc.*, are also very interesting from the point of view of the interpretation of pre-historic rock-carved pictures. The similar conceptions of the contemporary primitives appear with more unmingled and immediate forms, though they do not essentially differ from the above mentioned. According to their belief, the ancestors have become constellations, they live on the stars and the suns, they collaborate with and influence the living races and their members through their astral existence.

The Chuckchees living in the northern part of the USSR often use to say about the dead, that they went to heaven and were turned into stars; they show the star-embellished sky and say: that is a people who was very numerous in the past, whereas now scarce. All these conceptions probably have not gone very far from the way of thinking of the neolithic Azilian races, which kept in the caverns cobble-stones decorated with astral or anthropomorphic conventional figures and believed that they are keeping and preserving the strength and the ability of their ancestors. Even to-day, the savages of Tasmania prepare wood-made tchurings resembling the Azilian, decorated, spheric pebbles. They carefully keep the tchurings in the caverns, believing that they bear the souls of the dead. When the Tasmanian is asked about the meaning of the tchurings, he answers that they are their far ancestors. The Arunta races of Central Australia also have holy tchuring caverns enclosing the souls of all the male and female ancestors. They believe that the tchuring is the embodiment of the dead, the soul and the features of which have passed into their present owner and tutor. The above-mentioned materials of the Gueghamian mountains, of Vardenis and Aragats, the data offered by

the Armenian philology and general ethnography, seem to confirm the fact that in the most noticeable areas of pre-historic sanctuaries the carved images of anthropomorphic figures and star decorated belts were drawn for worshipping the souls of the ancestors and of the dead. This is observed in connection with the rock-carved images discovered all over the world, and is common for the pre-historic beliefs and religions in general.

• • •

When speaking about the essence and the meaning of the Armenian rock-carved pictures, we should not forget a most important fact, which has often been mentioned above. That is, the presence of symbolized pictograms in different groups of engravings, which are worth being deeply studied.

These pictograms are widely spread among the pre-historic monuments of Armenia and Georgia, upon fragments of rocks, earthenware vessels, the walls of the Dmanikian sepulchral vast halls and upon various other objects and artifacts. They are also widespread among numerous ancient rock-images of Asia and Europe and the monuments of contemporary Australian art. Their extensive use in the rock-carved pictures, on the walls of sepulchres and on ritual earthenware allows to believe that pictographic writing existed in pre-historic Armenia probably since the V-IV millennia B. C., which might have served for magical purposes and became a basis for the so-called Mehenian writings.

• • •

How interesting the Gueghamian rock-carved pictures may be, they can not be reliable sources for historical investigation without scientific chronology and classification. Unfortunately, being deprived of immediate and absolute chronological sources, we are obliged to refer to the inherent possibilities of the rock-carved pictures: their formal, stylistical and topical peculiarities, as well as to the comparative method of historical analogues, through which it is possible to form an ap-

proximate, but, as yet, only general idea about the origin and perpetuation of monuments, which are interesting for us. The enormous quantity of the Gueghamian rock-carved pictures, the double and triple superposition of the images, their stylistic and technical peculiarities indicate that they encompass a very long period of time, and that having begun from the aeneolithic they persisted till the iron age.

The diversified composition of the rock-carved pictures, including representatives of the quaternary fauna and their contemporary domesticated species, the great number and numerous species of dogs, the pictures related with the domestication of animals seem to establish the late neolithic-aeneolithic stage of culture of the pre-historic races in Armenia. That was the epoch when new economic formations were created owing to an organized collective influence and on the basis of an opulent animal and plant kingdom, and favourable natural conditions. According to the data presented by the paleozoologist S. K. Mezhlumyan, the skeletal remains of wild animals depicted in the rock-carved images—bulls, cows, goats, etc.—occur in the early agricultural-animal-raising settlements of the V-III millennia B. C. Once animals were domesticated and raised, the need of hunting their wild predecessors, was gradually restricted: the relatively scarce rock-carved pictures of bison, wild bulls, giant deers were giving place to hunting scenes displaying smaller animals.

We may conclude from all this that the oldest group of the Gueghamian rock-images chronologically precedes the development of animal-raising in the IV millennium B. C. and in a certain measure proceeds in parallel with it, but not later than the III mil. B. C. The Hither and Central Asian, as well as the caucasian analogues of the early group of the Gueghamian hunting pictures relate almost to the same period. Among them are well dated the sanctuaries of the VI millennium B. C. discovered in the III, VII, VIIa layers of the Chatal-Huyuk settlement (the Iconia field),

which are quite akin the engravings of the Gueghamian mountains by a number of their wall-paintings. There are many aeneolithic-bronze Age rock-carved pictures in the south-eastern regions of contemporary Turkey, in Armenian and Northern Mesopotamia. (Adiaman, Demir-Kape), on the east-Mediterranean borders of the historical Assyria-Palestine, and on the Mediterranean littoral of Anatoly, which constitute, together with the pictures found in the Azerbaijanian Kobstan and Central Asia, the closest chronological and typological parallels of our monuments. The types of solar and lightning anthropomorphic divinities depicted on the rock-images of the Gueghamian mountains and widespread all over the eastern countries, are quite characteristic of the decorated earthenware of Samarra, Susa, Yanic-Tepe dating from the V—IV millennia B. C. The similar figures carved under gigantic bulls and numerous other pictures in the Azerbaijanian Kobstan, show the remoteness of these found in neighbouring Armenia.

The comparison of the ritual, decorated motives of the black-burnished beautiful earthenware of the III millennium B. C. with the engravings of the Gueghamian mountains permits to relate a considerable number of them to the early Bronze age. In this period the black-burnished earthenware of the Armenian Highlands spreads from the Iranian to the Soviet Azerbaijan and to contemporary southern Georgia, unto Kharberd, Malatia and the agricultural oasis of Van till the borders of Assyria-Palestine, Syria and the Northern Caucasus.

The pictures of animals and birds engraved on that earthenware are often met with in the Gueghamian mountains. Absolutely identical symbols, pictograms, geometrical figures, common for the whole prehistoric of that area, equally occur on the earthenware and in the rock-carved images. A certain number of the Gueghamian rock-images, and particularly some of the water-birds and bulls figured with streams of water ejecting from the mouth, may be related to the II millennium

B. C. for their similarities with the painted earthenware and stonemad dragons of that period. All the above mentioned materials allow to conclude that the group of the early Gueghamian rock-carved pictures may be related to the V—III millennia B. C., with the overwhelming prevalence of early Bronze-age engravings (III mil. B. C.).

The chronology of this group of rock-images, the motives of their hunting-animal keeping mentality, as well as the data obtained from the study of analogous materials and contemporary settlements, lead us to re-examine in the whole the opinions concerning the late formation of the half-nomadic form of animal-keeping, and therefore, the general periodization of Armenian culture, in the purpose of adjusting them to the chronological systems of the Hither Asian early animal-breeding and land-tilling cultures. However, the animal-breeding-land-tilling culture which had begun forever to develop in an early historical period, was progressing all the Armenian Bronze-age; the Gueghamian alpine pastures continued to fulfill their important economic function, and our ancestors did not leave their mountainous sanctuaries. For that reason the number of rock-carved, ritual, ceremonial pictures was gradually increasing during the early, middle and late iron ages. The essence and the significance of the images remain the same, though their forms, styles and compositional particularities bear definite changes. Now the caucasian noble reindeers and mufions are depicted (fig. 31, 88) just as the bronze statuettes of Lchashen and Tolors dating from the XIII—X centuries B. C. and the lineated images (of animals) found on the earthenware of Artic. Very often they prefer the entirely filled contours of dynamism-lacking images. The anthropomorphic dynamic figures of the early period with round big heads, straight-lined, powerful and disproportionate extremities are replaced by the images of entirely dressed, mask-bearing hunters (fig. 169) which correspond to those found on the bronze-made belts of Armenian and of the Caucasus dating from the XII—

VIII cent. B. C. Even the arrow-heads of the hunters (fig. 175) correspond to the types occurring in great number in the sepulchral artifacts of the XI—X cent. B. C. Fantastic animals (fig. 133—135) are often represented in the rock-carved pictures of the II—I millennia B. C., which almost entirely duplicate the images of the bronze-made belt of Kola-kend dating from the VII cent. B. C.

In this late period of rock-carving are reproduced images of solar and elemental divinities or of spirits, which correspond, by their stylistic peculiarities, to the samples of the white incrustated, lineally decorated earthenware of Khanear and Kilik-Dag dating from the I millennium, as well as to the anthropomorphic pictures of the Bronze-age belt of Stepanavan dating from the same period. bronze statuettes resembling the divinities depicted in the rock-carved pictures of the late-Bronze, early-iron age and of the ancient periods are prepared in the inhabited sanctuaries, for worship. Similar pictures are also largely widespread in Spain, Portugal, the Scandinavian countries, Siberia and numerous other places.

By their neolithic-bronze age chronological scope and from a stadal, semantic and morphological stand-point the Andalusian engravings in southern Spain refer most of all to the Gueghamian rock-carved pictures; we can meet in them not only analogical figures of the solar and elemental divinities, but also compositions offered to the cult of the ancestors (table 253), which simply duplicate the picture groups of Vardenis, Aragats and the Gueghamian mountains (fig. 145, 291). Henry Breuil, an authority on prehistoric art, connects these pictures with those found on the earthenware in the same areas, and by a number of arguments shows that they pertain to the metals epoch. In such an analogy we must have in mind that the Armenian rock-carved pictures precede the Andalusian from the stand-point of absolute chronology, since the European neolithic age begins, in the opinion of the specialists, only in the III mil, when

Armenia had entered already into the highest stage of development of the early bronze-age.

The images of horse-riding hunters undoubtedly pertain to the ritual monuments of the late period of the Gueghamian mountains, which are commonly met with in the motives of Armenian and Caucasian Bronze-made belts (Stepanavan, Treghk, Tly, etc). The riders figuring on the belt of Stepanavan closely resemble the Gueghamian rock-carved picture by the similarity of horses, the position of the men standing on them, the geometrical style of the figures and other details. This belt also pertains to the period of the widespread depiction of horses in Armenia, i. e. to the end of the II mil. and the beginning of the I mil. B. C. Such a chronological determination is confirmed by the chronology of the analogous pictures of the Caucasus, of Asia and of Europe, the majority of which does not go further than the beginning of the I millennium B. C. That concerns Kobstan, Temir-Kape and especially Daghestan. The European monuments of that type, which are found in Spain, Italy, the Carpathian and Scandinavian countries and elsewhere, do not pertain to an earlier period. It is interesting to note, for instance, that the rock-carved pictures of Camonica, in the Italian and Swiss Alps, are related to the IV—III cent. B. C., the Daghestanian pictures—to the same or later period, while all of them resemble with all their details the above mentioned monument of the Gueghamian mountains. Here we must also take into consideration the pictures of the riding hunters found on the earthenware vessels of the prehistoric sanctuary of Dvin and encountered, as we saw above, together with the bas-relief figures of solar and elemental divinities, which bear the style of the rock-carved pictures. These ritual-ceremonial vessels have been discovered in a big sanctuary of a local sun-worshipping community, where have also been found the altars and other ritual objects. This remarkable prehistoric monument was lying in a quite deep layer between two levels pertaining to the early Bronze age and the Middle ages. Daggers,

swords, objects of art, and other artifacts made for offerings and sacrifices, and corresponding to the artifacts discovered in the Ghara-baghian large burial mounds of the X—IX centuries B. C., have also been found in the same layer. The earthenware of the sanctuary of Dvin has also its parallels (as to its main types, technical peculiarities and morphological characteristics) in the layers of the pre-Urartian settlement of Karmir-bloor, which immediately precede the Urartian constructions.

We may add that certain pictures of the late group of the Gueghamian petroglyphs are remarkable for their compositional structure and their styles, similar to those of the late bronze-age belts.

Such are the Gueghamian images at first sight. Time and possibilities may afford to observe a great many aspects and details in them and to bring many factual and theoretical precisions.

ԱՆՅՈՒՆԱԿԵՐ՝

▼
ՏԱԳԱՎԱԿԻ

▼
TABLES

1

2

4

3

5

6

8

9

10

11

12

13

14

15

16

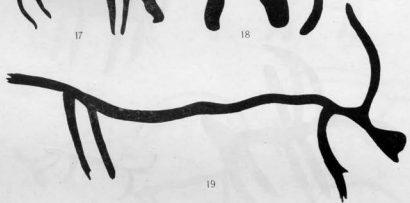

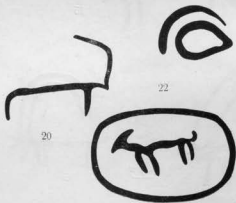
17

18

19

20

22

21

23

25

24

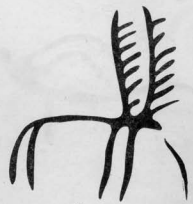

26

27

32

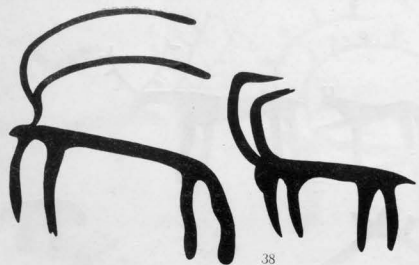
35

37

36

38

39

40

41

42

43

43

45

44

47

46

49

48

51

50

52

51

53

1 0 2

55

56

57

58

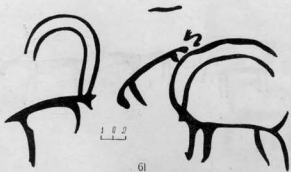
1 0 2

59

60

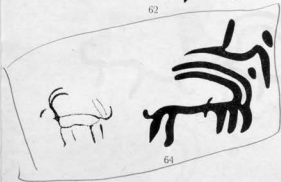
61

62

63

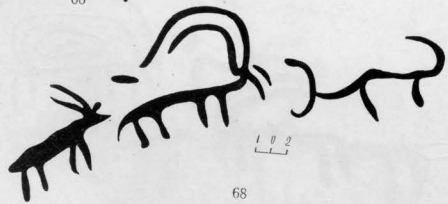
64

65

1 0 2

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

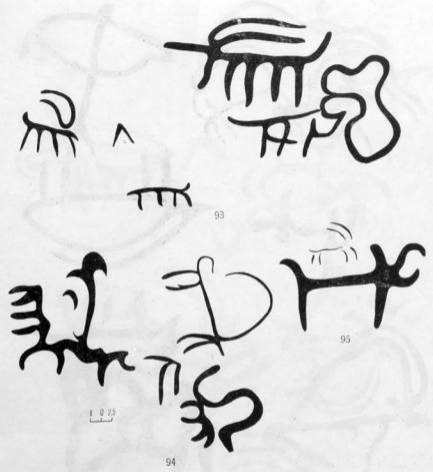

87

88

96

97

98

99

100

101

102

103

104

1 0 3

105

1 0 3

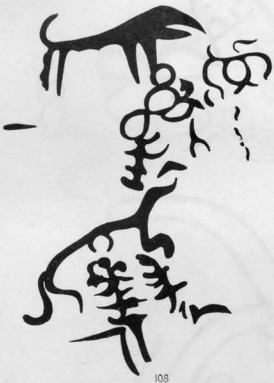
106

1 0 3.5

107

108

110

109

111

112

114

113

115

117

118

116

1.0.2

119

120

123

121

122

124

1.0.2

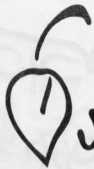
125

126

129

127

128

130

131

133

132

134

135

136

1 0 15

137

138

139

1 0 2

140

141

142

143

144

146

147

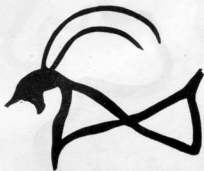

148

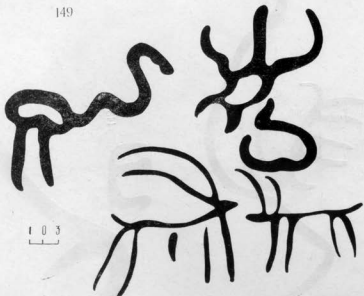

149

1 0 2

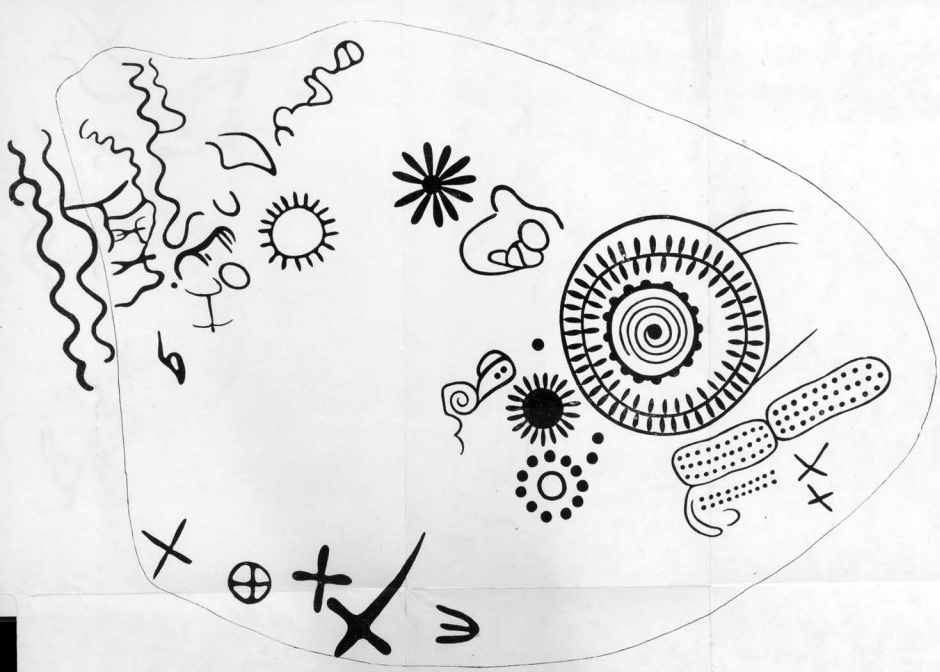

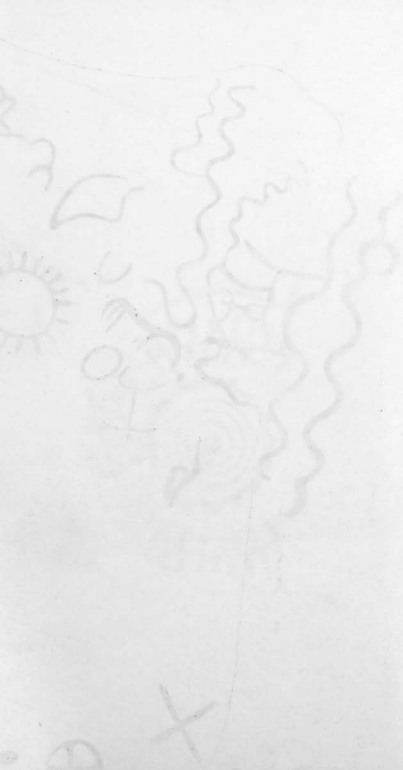
150

1 0 3

151

152

103

102

153

154

107

محمدا

و

103

ارزاق

ح

156

155

خ

157

سید

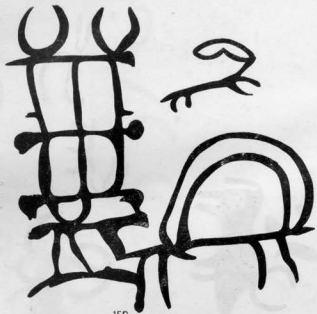
سید

سید

102

سید

158

159

160

161

162

163

164

166

165

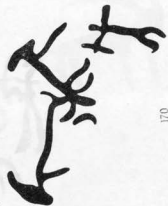
168

167

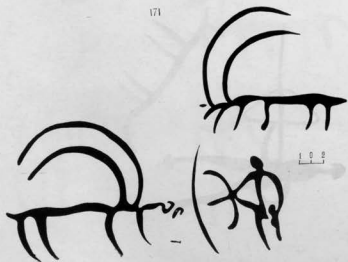
169

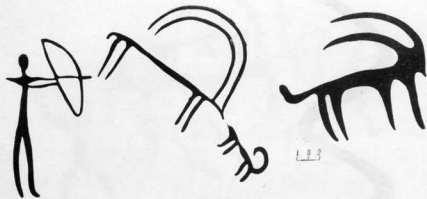
170

171

172

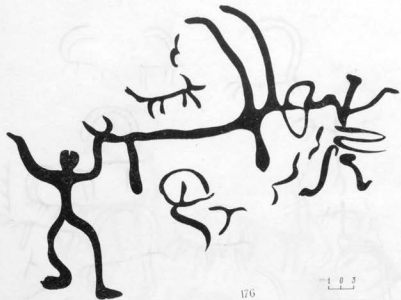
173

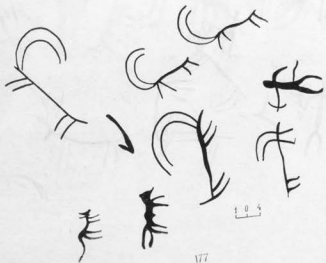
174

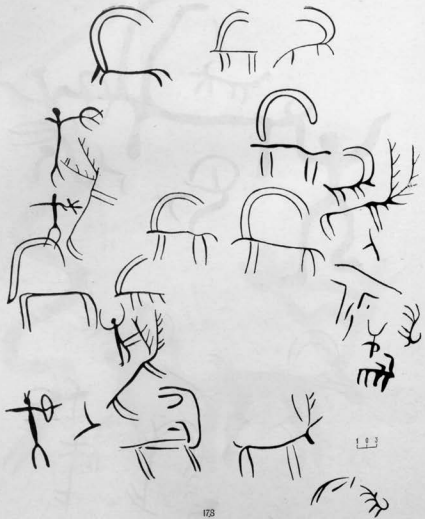
175

176

177

178

179

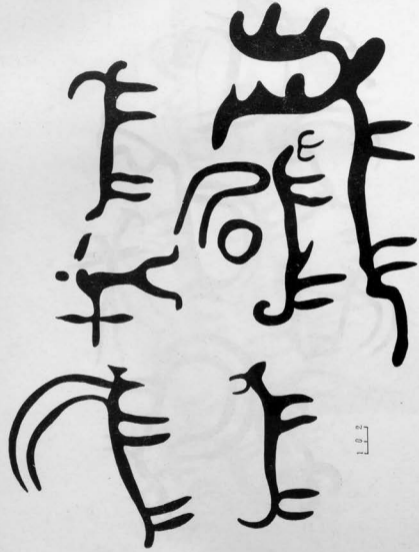
180

180

181

181

102

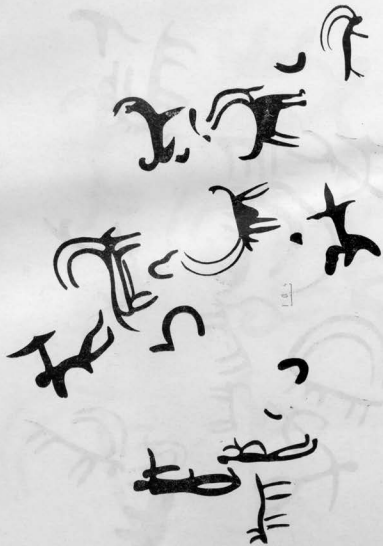
152

103

153

184

185

Handwritten text in a highly stylized, cursive script, possibly representing a name or a specific phrase. The characters are bold and interconnected.

1 0 15

187

Handwritten text in a highly stylized, cursive script, similar to the one on the opposite page. The characters are bold and interconnected.

1 2 15

186

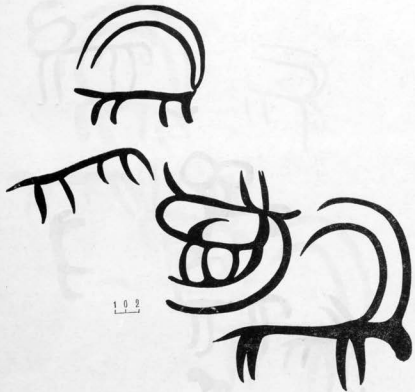
1 0 0

1 0 0

190

1 0 2

191

Handwritten calligraphy in two columns. The right column contains the characters 'م' (Meem) and 'ن' (Noon). The left column contains the characters 'س' (Seen) and 'ك' (Kaf). A scale bar labeled '0.2 cm' is positioned between the two columns.

Handwritten calligraphy in a single column, featuring a highly stylized and cursive script. A scale bar labeled '0.2 cm' is located to the right of the text.

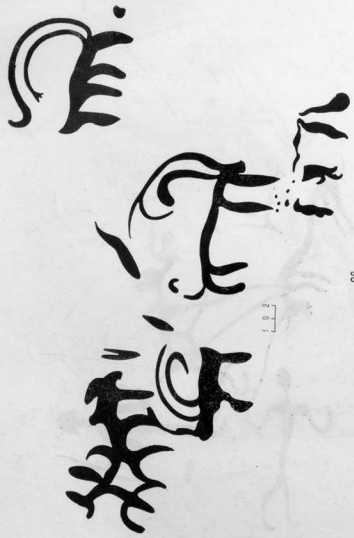
103

196

104

197

200

201

202

203

204

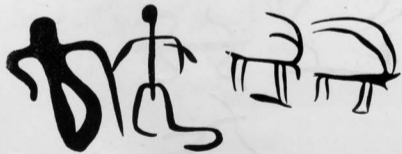
205

206

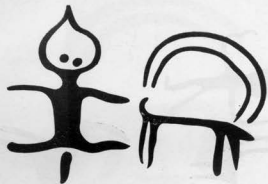
207

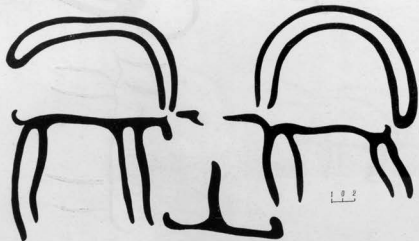
208

209

210

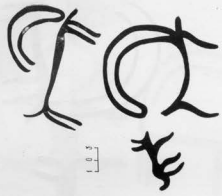
211

212

213

215

214

216

217

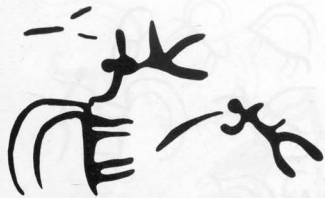

219

219

221

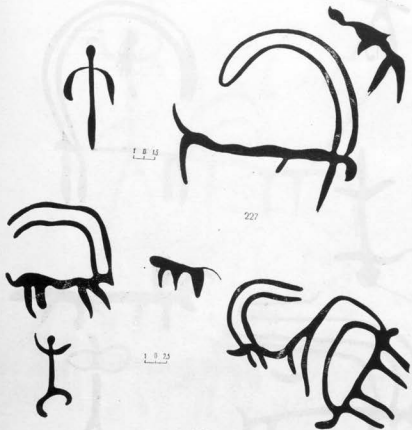
220

226

227

228

229

1 0 23

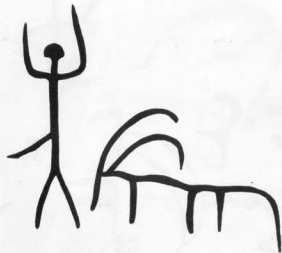
1 0 2

230

1 0 2

231

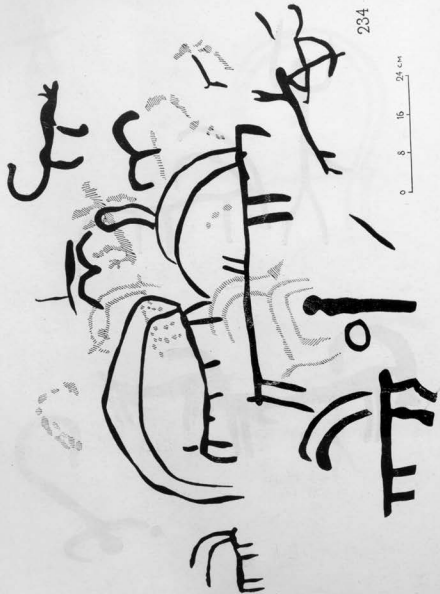
1 0 2

232

1 0 2

233

234

0 5 10 15 CM

0 5 10 15 CM

235

0 2

236

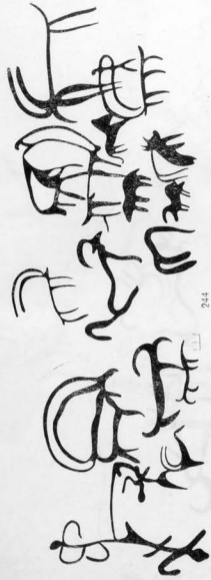

241

242

245

۱۲

247

248

249

250

1.0.15

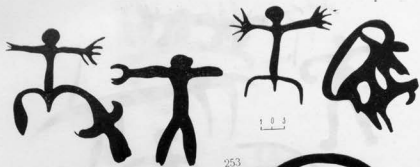
251

1.0.15

252

1.0.15

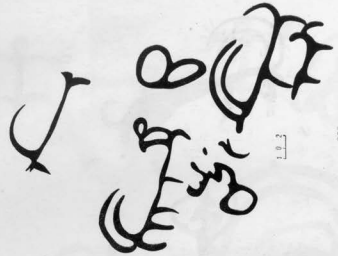

257

258

1.0.5

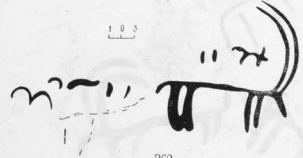

1.0.3

260

259

262

1.0.3

1.0.45

261

263

265

264

1.0.3

266

267

1.0.3

268

1 0 3

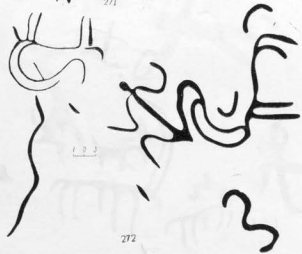
269

1 0 2

270

271

1 0 1

272

273

1.0.3

274

0.1

1.0.2

275

1.0.5

276

279

280

281

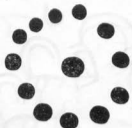
1 2 3

1 2 3

284

285

287

286

288

289

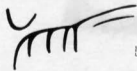
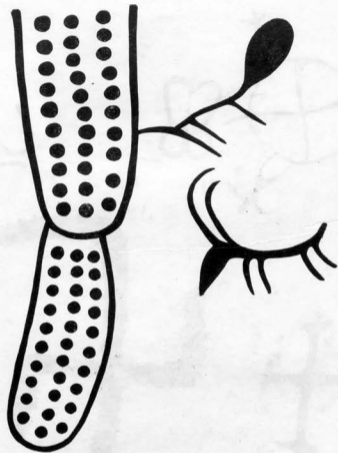
290

290

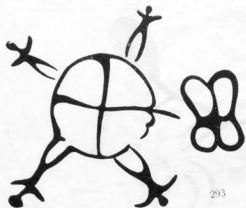
291

1 0 3

292

293

296

299

294

295

297

299

301

302

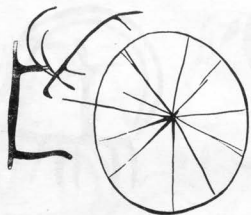

300

303

1 0 3

305

1 0 2

304

307

306

308

309

1 0 2

1.0.3

310

1.0.25

311

313

1.0.2

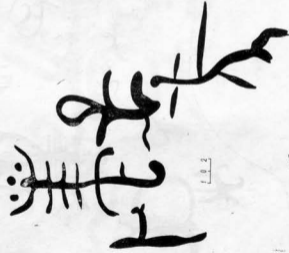
312

314

316

315

317

318

321

322

L. L. J.

323

L. L. J.

324

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

325

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

Handwritten symbols in a stylized script, possibly representing a name or a specific character set.

326

Handwritten Arabic calligraphy in a highly stylized, cursive script. The text is arranged in three lines, reading from right to left. The first line contains the word "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful). The second line contains "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي" (All praise is for Allah, the one who). The third line contains "صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ" (sent down upon Muhammad and his family). A small bracket with the number "15" is visible below the second line.

Handwritten Arabic calligraphy in a highly stylized, cursive script. The text is arranged in two lines, reading from right to left. The first line contains the word "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful). The second line contains "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي" (All praise is for Allah, the one who).

Handwritten Arabic calligraphy in a highly stylized, cursive script. The text is arranged in two lines, reading from right to left. The first line contains the word "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful). The second line contains "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي" (All praise is for Allah, the one who).

1 0 9

329

1 0 9

330

331

332

333

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պեզմա լեռնի խառատվածք 5
 Наскальные изображения Гегамских гор 30
 The rock-carved pictures of the Gueghamian mountains 34
 Արտաբանդ 67
 Таблицы 67
 Tables 67

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՆՈՍԻԱՆ, Հ. Ք. ԽՈՒՐՍԵՆԻԱՆ
 А. А. МАРТИНОСЯН, А. Р. ИСРАЕЛЯН

ՊԵՂԱՄԱ ԼԵՌՆԵՐԻ ՓՆՏՈՒՊԱՏՆԵՐՆԵՐԸ

Տարգրված է Հայկական ՍՍՀ ՊՍ
 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
 Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խորհրդի՝ Ս. Ա. Գևորգյան, Ս. Ա. Հափրյան
 Նկարչ. մեղագործ՝ Ն. Հ. Սահակյանի
 Տիպիկական խորհրդի՝ Մ. Ա. Կափանյան
 Սրբագրիչներ՝ Գ.Ա. Աբրահամյան, Ա. Ա. Ղափանյան

ՎՊ 03519 ԽՆԾ 1245, Հրատ. 3254, Պատկեր 487, Տարածակ 1000
 Հանձնված է արտատրոյան 17/VI 1970 թ.: Արտատրված է տպարտության 30/IV 1971 թ.
 Տարածական 12,75 մամուլ + 1 մեղքեր, մրատ. 21,84 մամուլ, պարան. 25,5 մամուլ,
 Քաղաք Նձ 1, 60×90/ս Գինը 2 ռ. 76 կ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի իրատարակչության Էջմիածնի տպարան

Պատկերներ և գրքագրություններ

ԸՆ	Տար	Տարգրված է	Պետք է գրքագրություն
11	ձախ սյուն, 22 Ն.	ներքին	ներքին
11	աջ սյուն, 6 գ.	դարձ	դարձ
11	աջ սյուն, 15 Ն.	դարձ	դարձ
12	ձախ սյուն, 10 12 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
12	ձախ սյուն, 10 Ն.	դարձ	դարձ
16	աջ սյուն, 23—24 Ն.	հարավային	հարավային
16	աջ սյուն, 1 Ն.	հարավային	հարավային
22	ձախ սյուն, 12 գ.	արևմտյան	արևմտյան
22	ձախ սյուն, 20 21 գ.	արևմտյան	արևմտյան
27	աջ սյուն, 14 գ.	արևմտյան	արևմտյան
27	աջ սյուն, 6—7 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
27	աջ սյուն, 14 գ.	արևմտյան	արևմտյան
28	ձախ սյուն, 12 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
29	աջ սյուն, 1 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
42	աջ սյուն, 5 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
42	ձախ սյուն, 22 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
43	աջ սյուն, 7 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
31	ձախ սյուն, 13 գ.	արևմտյան	արևմտյան
34	աջ սյուն, 13 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
34	աջ սյուն, 6 Ն.	արևմտյան	արևմտյան
44	աջ սյուն, 2 Ն.	արևմտյան	արևմտյան